

אוניברסיטת בר-אילן

השפעת נוסח אשכנז על נוסח ספרד

בברכת 'ברוך שאמר'

שרה חבשוש

עבודה שוות ערך לתזה

מוגשת למחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופסור יוסף תבורי

מן המחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן.

בפתח העבודה יש לי הכבוד להודות לפרופסור יוסף תבורי שהפגיש אותי עם מחקר התפילה, על הסכמתו להנחות את כתיבת העבודה. תמיכתו והדרכתו החל מבחירת הנושא, חיפוש המקורות הראשוני ובדיקה חוזרת ונשנית של המחקר במקצועיות מרובה הם אלה שאפשרו את ביסוסו והשלמתו. הערותיו והארותיו שולבו במקומות רבים בעבודה והפכו חלק אינטגרלי ממנה, אף שלא הצבעתי עליהן.

תוכן העניינים

א.....	תקציר
1.....	מבוא ותכנית העבודה
9.....	פרק ראשון: הנוסחים הקדומים
9.....	א. ארץ ישראל
10.....	ב. בבל (וגרורותיה בספרד)
13.....	ג. פרס וארם צובה
14.....	ד. הנוסחים הקצרים - אשכנז, צרפת, איטליה, רומניא
20.....	פרק שני: נוסח ספרד עד תקופת האר"י
38.....	פרק שלישי: נוסח האר"י
43.....	פרק רביעי: נוסח ספרד בברכת 'ברוך שאמר' לאחר תקופת האר"י
68.....	סיכום
70.....	ביבליוגרפיה
I.....	Summary

תקציר

ברכת 'ברוך שאמר' הינה הברכה הפותחת את חטיבת פסוקי דזמרה בתפילת שחרית, ומורכבת מפתחה פיוטית וברכה הבאה אחריה. אזכורה הראשון בתקופת הגאונים, אצל רב משה גאון (שנת 825 לערך), כאשר הנוסח המלא נמסר בסידורים בני התקופה - סדר רב עמרם, סדר רס"ג, סדר התפלה לרמב"ם ועוד. הנוסחים הללו מכילים ביטויים אופייניים בפתחה הפיוטית אשר עברו לנוסח ספרד הקדום, בשונה מנוסחים אחרים המופיעים באשכנז, צרפת, איטליה ורומניא שם אין מוצאים אותן. לעומת זאת ניתן להבחין בביטויים אחרים האופייניים לנוסחים אלה. שתי קבוצות הנוסחים דלעיל נבדלות זו מזו בהיקפן ולכן אכנה אחת מהן 'הנוסח הארוך', והוא הנוסח המצוי בספרד ואילו השניה תכונה 'הנוסח הקצר', והיא המצויה באשכנז, צרפת, איטליה ורומניא. הביטויים המאפיינים את נוסח ספרד וגורמות לאורכו היחסי הינן: 'ברוך מעביר אפילה ומביא אורה, ברוך שאין לפניו עוולה ולא שכחה, ולא משוא פנים ולא מיקח שוחד'. לנוסח הקצר אופייניים הביטויים: 'ברוך עושה בראשית', 'ברוך פודה ומציל'.

אמנם, עיון בסידורים ספרדיים במאה האחרונה מראה כי נוסח הברכה עבר שינוי והוא משתייך עתה לקבוצת הנוסחים הקצרים. מצב זה יצר את שאלת מקורו וזמנו של תהליך החלפת הנוסח, שתעמוד במרכז הדיון בעבודתי.

במבוא אציג את הרקע לנושא העבודה: אציג את דעות החוקרים לגבי שאלת היווצרות הברכה ואבחין בין שתי קבוצות הנוסחים. לאחר מכן אבהיר את מטרת המחקר: לעמוד על השלבים השונים של המעבר מן הנוסח הקדום לנוסח המאוחר, תוך בחינת הגורמים שהשפיעו על מעבר זה. טענה מרכזית היא שהשפעתו של האר"י, שאימץ את הנוסח האשכנזי הקצר, הייתה בין הגורמים המכריעים למעבר הספרדים לנוסח הקצר. אך השפעתו לא הייתה הגורם הבלעדי ועוד לפני זמנו של האר"י התחילו ספרדים לאמץ את נוסח אשכנז. אנסה לבחון מה הייתה מידת ההשפעה האשכנזית לפני תקופת האר"י ובאיזו מידה גרמה הוראת האר"י לשינוי המוחלט בנוסח הברכה. כמו כן אציג במבוא את כלי המחקר ומצב המחקר.

לאחר מכן אתאר בהרחבה את הרתיעה הטבעית משינוי נוסחי תפילה המתבטאת בהדרגתיות המרובה שאפיינה את תהליך הטמעת הנוסח הקצר בסידורים.

בפרק הראשון אציג את כלל הנוסחים הקדומים תוך סיווגם לנוסחים קצרים וארוכים ושימת לב למאפייניהם הבולטים.

בפרק השני אבחן את מצאי הסידורים כתובי היד עד לתקופת האר"י וכן את התייחסויותיהם של חכמים שונים בני התקופה לנוסח ברכת 'ברוך שאמר'. אראה כי על אף שהנוסח הארוך היה הנוסח הרווח, הרי שכבר בתקופה זו החלה החדירה של הנוסח הקצר לספרד. תמורה זו התחוללה ככל הנראה בהשפעתם של חסידי אשכנז שהורו לדקדק במניין התיבות בברכה על פי הפסוק 'ראשו כתם פז', והורו שהברכה צריכה לכלול פ"ז תיבות בדיוק. כמו כן אתאר את ההתמודדות על בכורת הנוסח בספרד על ידי הצגת כתבי יד המנסים לפשר בין דרישות הנוסחים השונים.

הפרק השלישי יעסוק בנוסח האר"י לברכה כפי שהציגו ר' חיים ויטל ב'שער הכוונות'. ביסודו, נוסח האר"י הוא נוסח אשכנז. אשווה בין הראשון לאחרון ואעמוד על הגורמים שהביאו להתפשטות העתידית של נוסח האר"י בסידורים הספרדיים. שני הגורמים העיקריים הינם סמכותו העצומה של האר"י ותפוצתם הרבה של דפוסי הסידורים.

מטרתו של הפרק הרביעי היא לתאר את תהליך הטמעת נוסח האר"י בסידורי ספרד. בפתחת הפרק אציג את דבריהם של פוסקים שונים המתארים את נוסח הברכה בזמנם. לאחר מכן אסקור את התהליך ברצף כרונולוגי החל מן המאה ה-17, בה החלה תורת האר"י להתפשט, ועד ימינו. התיאור יכלול בחינה של סידורי תפילה רבים וכן עיון בהוראות הפוסקים במהלך המאות הללו. ככלל, ניתן למצוא ארבע אפשרויות שונות של הצגת הברכה בסידורים: הצגת הנוסח הארוך בלבד; הצגת שלושה נוסחים במקביל: הנוסח הארוך, נוסח ספרדי בן פ"ז תיבות ונוסח אשכנז בן פ"ז תיבות; הצגת שני נוסחים במקביל: הנוסח הארוך ונוסח האר"י; הצגת נוסח האר"י בלבד.

אראה כי במהלך המאה ה-17 היו בנמצא בעיקר סידורים המכילים את הנוסח הארוך באופן בלעדי וסידורים המכילים שלושה נוסחים במקביל. במאה זו עדיין לא היתה השפעת האר"י משמעותית בסידורים והדבר מתבטא בנוסח ברכת 'ברוך שאמר'. במאה ה-18 לעומת זאת, כבר ניכרת מגמת ההעצמה של נוסח האר"י בסידורים באמצעות הדפסות רבות של סידורים המכילים את נוסח האר"י במקביל לנוסח הארוך. אציג את הוראות החיד"א לגבי נוסח הברכה ואעמוד על ההשפעה הרבה של דבריו, בעיקר במאה ה-19. במחצית הראשונה של המאה יצאו לאור הסידורים הפופולריים 'תפלת החדש' ו'בית עובד' שתרמו תרומה משמעותית להעצמת נוסח האר"י על ידי הדפסתו לצד הנוסח הארוך, והוספת הדרכת החיד"א לומר דווקא את נוסח האר"י. לקראת אמצע המאה החלו להופיע סידורים המציגים את נוסח האר"י בלבד, בעיקר בירושלים, והדבר מעיד על השפעה קבלית מוגברת. ה'בן איש חי' ו'כף החיים' הורו אף הם, בעקבות החיד"א, לומר את נוסח האר"י דווקא והחל מן המחצית הראשונה של המאה ה-20 אפשר לזהות תהליך

תקציר

מזורז של החלפת הנוסח הארוך בנוסח האר"י כנוסח בלעדי. קבלת נוסח האר"י על ידי המתפללים מתבטאת אף בפסיקה ההלכתית אצל הרב עובדיה יוסף ובנו, הרב דוד יוסף. בסיכום העבודה אתאר בקצרה את השלבים השונים בתהליך החלפת הנוסח תוך מתן דגש לציוני הדרך המשמעותיים.

מבוא ותכנית העבודה

תפילת שחרית של ציבור, לאחר התגבשותה הסופית, פותחת ביחידה שנקראת 'פסוקי דזמרה'. שמות נוספים ל'פסוקי דזמרה' הם 'הלל' או 'זמירות' ועניינם הוא שבח לאלוקים המקדים את עיקר התפילה. בגרעין היחידה נמצאים הפרקים החותמים את ספר תהלים ועליהם נוספו קטעים שונים שאינם מענייננו כאן. יחידה זו מוקפת בשתי ברכות - אחת לפנייה ואחת לאחריה. ברכת 'ברוך שאמר' הינה הברכה הפותחת וברכת 'ישתבח' הברכה החותמת.¹ הברכה הפותחת, 'ברוך שאמר', נזכרת לראשונה בחיבור 'הלכות גדולות' שם היא מתוארת כמסורת מרביתו של ר' משה גאון (825 לערך): 'ראה שהצבור ממנהרין בתפילה כך שמענו ממר משה גאון, ששמע מרביתו, שיתחיל ברוך שאמר ויברך בא"י מלך מהולל בתשבחות...'² מסורת זו מובאת אף בספר ערוך לר' נתן ב"ר יחיאל מרומה (המאה ה-11) שכתב בערך 'תפיל': 'ורב משה גאון אמר מאן דעייל לכנישתא ואשכח ציבורא דקרו פסוקי דזמרה אומר ברוך שאמר וחותרם מהולל בתושבחות [...] אבל לומר פסוקי דזמרה (!) אחר תפלה לא דקודם נתקנו'.³

לנגר הביאה את הברכה כראיה להנחה בדבר נטיית החכמים לקדש טקסים ליטורגיים באמצעות קביעת ברכה עליהם. לדעתה, ברכת 'ברוך שאמר' באה לקדש את המזמורים המקדימים את תפילת שחרית. היא העירה על האופן הטבעי בו נטמעה הברכה בתפילה, למרות שאינה מופיעה בתלמוד.⁴

זמן היווצרות הברכה אינו מחוור: הברכה הפותחת והברכה החותמת אינן מופיעות בתלמוד ומשום כך נתפסו, יחד עם הזמירות הכלולות ביניהן, כתוספת בתר-תלמודית לתפילה וכך סברו אלבוגן, פליישר והיינמן.⁵ אמנם, דוידסון ובר-אילן הביאו ראיות המחזקות את הטענה כי הברכה

¹¹ ראה תיאור נרחב של היווצרות הברכה, נוסחאותיה ותוכנה הפיוטי אצל רפל, ברוך שאמר, עמ' 379. לייבריך מצא כי לשונות הברכות מחזקות את מעמד שירת כלל ישראל לעומת שירת הלויים. על נטיה זו והגורמים לה ראה לייבריך, פסוקי דזמרה, עמ' 195 ואילך.

² מהדורת הילדסהיימר, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תשל"ב, ח"א, עמ' 14.

³ פיזרו רע"ז, ללא ציון מספרי עמודים; אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 66; ר' מנחם מנדל לנדא, צלותא דאברהם חלק א, תל אביב תשי"ח, עמ' קסא.

⁴ ראה לנגר, עמ' 48-50.

⁵ קריאת המזמורים החותמים את ספר התהלים בתפילה מוזכרת כבר בתלמוד, אך לא כחיוב אלא כמנהג משובח. מאמרו של ר' יוסי בן חלפתא 'הי חלקי מגומרי הלל בכל יום' (שבת קיח ע"ב, סופרים יז, יא) הביא ברבות הימים להתפתחות הנוהג הקבוע לקרוא את תהלים קמה-קנ בתפלת השחרית הבבלית. ראה אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 64; פליישר, תפלה ומנהגי תפילה, עמ' 242. היינמן ראה בברכת 'ברוך שאמר' דוגמה לחוסר העקיבות של רס"ג בעניין האיסור לומר ברכות שאינן מוזכרות בתלמוד: 'ברור, שאף על אדיקותו בכלל, שאין לומר ברכה שלא הוזכרה בתלמוד, לא יכול הגאון לפסול את הברכות "ברוך שאמר" ו"ישתבח", שכבר היו נהוגות בפי כול, לפחות בבבל, זמן רב...', היינמן, עיוני תפלה, עמ' 112-113.

היתה ידועה כבר בתקופת האמוראים אף שלא ניתן הנוסח המלא בתלמוד.⁶ לפי הדעה הראשונה נתחברה ככל הנראה ברכת 'ברוך שאמר' בתקופת הגאונים ואולי אף קודם לכן, בתקופת הסבוראים.

הברכה עצמה מורכבת משני חלקים: החלק הפיוטי המקדים שמתחיל במלים 'ברוך שאמר' ומכיל שבחים שונים לבורא הפותחים כל אחד במלה 'ברוך' והחלק המכיל טופס ברכה ארוך - 'ברוך אתה ה'... המהולל בפי עמו... ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות'. במקורות קדומים הופיעה הברכה לעתים ללא החלק הפיוטי המקדים, בפרט במסגרת תפילות החול וככל הנראה זו הייתה הצורה הראשונית של ברכת 'ברוך שאמר'.⁷ להלן אעסוק בשני חלקי הברכה ובעיקר אתיחס לחלק הפיוטי הפותח.

ש"י רפפורט עמד על תפקודו של הפיוט 'ברוך שאמר' בתיאורו של ר' נתן הבבלי את טקס הכתרת ריש גלותא. רפפורט הסב את תשומת הלב לשירת מקהלת הבחורים המלווה ששוררה את 'ברוך שאמר', כאשר החזן פותח ב'ברוך' והבחורים, בצד השני, עונים 'ברוך הוא'. רפפורט הציע כי כוונת מחבר ההקדמה הפיוטית הייתה כי תמיד יענה הקהל את צמד המלים 'ברוך הוא' לאחר כל תיאור אלוקי. הביטוי 'ברוך הוא' היחיד המופיע בפתיחת 'ברוך שאמר' מרמז כי כאן אמורה להיות רשימה חוזרת של ענייה.⁸

לגבי אופן יצירת הברכה, היינימן הניח כי צורתה ותוכנה של הברכה משייכים אותה לסוג התפילות מיסודו של בית-המדרש, היינו תפילות שנוצרו בעקבות לימוד התורה בציבור ובייחוד אגב הדרשה בציבור שבסיומה היה הדרשן אומר דברי שבח או תפילה קצרה. הנחתו מתבססת בין השאר על הביטוי הרווח בנוסחי בבל הקדומים 'שאין לפנינו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שחד' שמקורו במסכת אבות ד, כח.⁹

במנהג ארץ ישראל לא נהגו לומר פסוקי דזמרה אבל אמרו פרקי תהילים אחרים שאף הם הוקפו בברכות.¹⁰ במשך הזמן חדרה יחידת פסוקי דזמרה הבבליית למנהג ארץ ישראל על ברכותיה. לכן, 'ברוך שאמר' ו'ישתבח' מופיעות גם בנוסחאות ארץ ישראליות מתקופת הגניזה. בפרק העוסק

⁶ דוידסון, אוצר השירה חלק ב, עמ' 75; בר אילן, סתרי תפלה עמ' 102. וראה גם ר' מנחם מנדל לנדא, צלותא דאברהם חלק א, תל אביב תשי"ח, עמ' קס-קסא.

⁷ אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 64-68. יש לציין כי גם לברכת 'ישתבח', הברכה החותמת את פסוקי דזמרה, יש מבוא פיוטי, 'נשמת', המתווסף לברכה רק בשבתות וחגים.

⁸ רפפורט, קליר, עמ' 227.

⁹ היינימן, התפילה בתקופת התנאים, עמ' 158-170. היינימן מציין כי מוצאה (של הפתיחה הפיוטית, ש"ח) מבית המדרש מוכח מאילו, ביחוד בצורתה המורחבת הנהגת במנהג ספרד ותימן, הכוללת מטבעות לשון טיפוסיים (עמ' 170), אך בר-אילן מעיר כי קביעה זו אינה ברורה לו (בר אילן, סתרי תפילה עמ' 100 הערה 37).

¹⁰ ראה פירוט להלן, פרק ראשון, ארץ ישראל.

ב'תפילת השיר' תיאר פליישר את מעבר הברכות הללו, שהיו בבליות ככל הנראה, אל התפילה הארץ ישראלית:¹¹

אבל כמה מן המקורות שהובאו לעיל מראים שבעניין זה חלה עם הזמן התפתחות במנהגם של בני ארץ ישראל. השבח שבו נשתבחו כביכול 'ששת המזמורים של כל יום' בבבלי, עורר כנראה בלב המתפללים רצון לומר אותם גם בימות החול [...] ולפי שמהלך זה קשור היה באופן מודע בהיענות למנהג הבבלי, הוא הביא אתו אל התפילה הארץ ישראלית גם את שתי הברכות שהקיפו את חטיבת המזמורים הזאת, את 'ברוך שאמר' שלפניה ואת 'שתבח' שלאחריה.¹²

עיון בנוסחאות תפילה בכל התקופות, למן הופעתה של ברכת 'ברוך שאמר', מעלה כי שתי קבוצות של נוסחאות נקבעו בפתיחה הפיוטית שלה. קבוצות הנוסחאות הללו נבדלות, מבחינה חיצונית, בהיקפן. להלן אכנה אותן 'הנוסח הקצר' ו'הנוסח הארוך'. הן הנוסח הקצר הן הנוסח הארוך מתאפיינים בביטויים הייחודיים להם. בנוסח הקצר מופיעים הביטויים 'ברוך עושה (מעשה) בראשית', 'ברוך פודה ומציל', '(ברוך הוא ו)ברוך שמו'. ביטויים אלה אינם רווחים בנוסח הארוך. אורכו של הנוסח הארוך נגזר בעיקר מהוספת הביטויים הייחודיים הללו: 'ברוך מעביר אפילה ומביא אורה', 'ברוך שאין לפניו לא עולה ולא שכחה לא כזב ולא מרמה לא משוא פנים ולא מקח שוחד'. לרוב מופיעה גם תוספת לשבת ולמועדים 'ברוך המנחיל מנוחה לעמו ישראל...' בפתיחה הפיוטית בנוסח הארוך. הנוסח הארוך מופיע בכל נוסחאות התפילה שהיו רווחות במרחב הבבלי - סדר רב עמרם, סדור רס"ג, הרמב"ם¹³ ועוד, ואף במקור מהימן של נוסחה ארץ ישראלית קדומה.¹⁴ בנוסח הקצר לא מופיעה תוספת לשבת. הנוסח הקצר מופיע, כבר בתקופה מוקדמת, באשכנז, צרפת, איטליה ורומניא. בכל אחת משתי הנוסחאות, הארוכה והקצרה, מופיעים נוסחים הנבדלים זה מזה בפרטיהם, אך המאפיין כל קבוצה הוא, כאמור, הופעתם של הביטויים הייחודיים.

¹¹ אמנם תא שמע (התפילה האשכנזית, עמ' 9) ציין כי ברכות שאינן מופיעות בתלמוד כדוגמת 'ברוך שאמר' מוצאן בד"כ בארץ ישראל, אך ייתכן כי ברכה זו הינה יוצאת דופן.

¹² פליישר, כנ"ל, עמ' 242.

¹³ ספרד קיבלה את המסורות הבבליות ולכן אף הפוסקים הספרדיים הקדומים נכללים במרחב הבבלי.

¹⁴ פליישר, כנ"ל, עמ' 246. אלבוגן ודוידסון סברו כי הנוסח הקצר הוא הקדום והמקורי יותר, ראה אלבוגן ודוידסון כנ"ל. סברתם מתבססת על מספר הנחות בתחום מחקר התפילה - ההנחה כי הטקסט הקצר ביותר מבין הנוסחאות הוא הקדום יותר, אך היינמן חלק על הנחה זו והראה כי 'אין הקיצור בהכרח אחת מתכונותיה הסיגנוניות של התפילה בכלל ושל התפילה הקדומה בפרט'. קביעתם מתבססת ככל הנראה גם על הימצאות הנוסח הקצר בקבוצת 'ריטוסי' המושפעת מנוסח א"י שנתפס כנוסח הקדום (רומי, אשכנז, רומניה) וגם על כך מעיר היינמן כי אין ודאות שהנוסח הארץ ישראלי שהגיע לידינו הוא הקדום יותר. ראה היינמן, התפילה בתקופת התנאים, עמ' 45-47. סקירה על מצב המחקר לגבי שאלת 'הנוסח המקורי' ראה לוגר, עמ' 10-17.

להלן אציג טבלה המשווה בין נוסח הרמב"ם, כמייצג הנוסח הארוך, לנוסח אשכנז, כמייצג הנוסח הקצר. עיון בטבלה ימחיש את ההבדלים שצינתי בין הנוסחים השונים.

נוסח הרמב"ם ¹⁵	נוסח אשכנז ¹⁶
ברוך שאמר והיה העולם	ברוך שְׁאָמַר וְהָיָה הָעוֹלָם.
ברוך הוא	ברוך הוא.
ברוך אומר ועושה	ברוך עוֹשֶׂה בְּרָאשִׁית.
ברוך גוזר ומקיים	ברוך אוֹמֵר וְעוֹשֶׂה.
ברוך מרחם על הארץ	ברוך גוֹזֵר וּמְקַיֵּם.
ברוך מרחם על הבריות	ברוך מְרַחֵם עַל הָאָרֶץ.
ברוך מעביר אפלה ומביא אורה	ברוך מְרַחֵם עַל הַבְּרִיּוֹת.
ברוך משלם שכר טוב ליראיו	ברוך מְשַׁלֵּם שְׂכָר טוֹב לִירְאָיו.
ברוך שאין לפניך לא עולה לא שכחה ולא כזב ולא מרמה לא משוא פנים ולא מקח שחד	ברוך מְשַׁלֵּם שְׂכָר טוֹב לִירְאָיו.
ברוך אל חי לעד וקיים לנצח	ברוך מְשַׁלֵּם שְׂכָר טוֹב לִירְאָיו.
ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם האל	ברוך חַי לְעַד וְקַיָּם לְנֶצַח.
המהולל בפי עמו משובח ומפואר בלשון	ברוך פוֹדֶה וּמַצִּיל.
כל חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך משיחך	ברוך שְׁמוֹ :
נהלך יי' אלהינו בשבחות ובזמירות	ברוך אַתָּה יְדוֹד אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם. הָאֵל
נודך ונשבחך ונפאריך ונזכיר שמך	הָאֵב הַרְחֵקוֹן
מלכנו אלהינו	הַמְהַלֵּל בְּפִי עַמּוֹ. מְשֻׁבַּח וּמְפֹאֵר בְּלִשׁוֹן
יחיד חי העולמים	חֲסִידָיו וְעַבְדָּיו. וּבְשִׁירֵי דָוִד עַבְדְּךָ.
משובח ומפואר עדי עד שמו	נְהַלֵּךְ יְדוֹד אֱלֹהֵינוּ בְּשִׁבְחוֹת וּבְזִמְרֵינֵנוּ.
	נְגַדְלֶךָ וְנִשְׁבַּחְךָ וְנִפְאָרְךָ וְנִזְכֵּיר שְׁמֶךָ
	וְנִמְלִיכְךָ מְלַכְנוּ אֱלֹהֵינוּ.
	יְחִיד חַי הָעוֹלָמִים.
	מֶלֶךְ מְשֻׁבַּח וּמְפֹאֵר עַדִּי עַד שְׁמוֹ הַגְּדוֹל :

¹⁵ ראה פירוט לגבי נוסח הרמב"ם בפרק הראשון.

¹⁶ גולדשמידט דניאל, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, כרך א, ראש השנה, ירושלים: קורן, התש"ל, עמ' 35. נוסח אשכנז נותר על מכונו לאורך כל התקופות, ראה פירוט בפרק ראשון.

ברוך אתה יי' מלך מהולל בתושבחות ;	בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ מֶלֶךְ מְהֻלָּל בְּתוֹשִׁבְחוֹת :
-----------------------------------	--

עיון בטבלה מבליט את העובדה שבפתיחה הפיוטית של נוסח הרמב"ם נכללים עשרה משפטי שבח הפותחים בברוך, לעומת נוסח אשכנז בו נכללים אחד עשר משפטים. למרות העליונות המספרית של משפטי השבח בנוסח הקצר, ההבחנה בין 'נוסח ארוך לבין 'נוסח קצר' מוצדקת משתי בחינות. האחת היא שבנוסח הארוך מוסיפים משפטים/שבחות וחגים והשנייה היא שבעוד שבנוסח האשכנזי משפטי השבח הם לעולם קצרים, בנוסח הספרדי אחד מהם הוא בעל אורך חריג.

בעבודה זו אעסוק בתולדות נוסח הספרדים ובני עדות המזרח לברכת 'ברוך שאמר' החל מתום תקופת הגאונים ועד ימינו. כידוע, ספרד קיבלה את המסורות הבבליות בכל תחומי ההלכה, ובנוסח התפילה בפרט.¹⁷ ואכן, ברכת 'ברוך שאמר' המופיעה בסידורי ספרד הקדומים משתייכת לקבוצת הנוסחים הארוכים ומכילה את הביטויים המאפיינים את הנוסח הבבלי. אמנם, עיון בסידורים ספרדיים מן המאות האחרונות מראה, למרבה הפליאה, כי נוסח הברכה עבר שינוי והוא משתייך עתה לקבוצת הנוסחים הקצרים של הברכה. לנוסח הארוך כנוסח בלעדי בסידור נותר שריד בעיקר במנהג תימן, בנוסח הבלדי, שדבקו בגרסת הרמב"ם. השינוי המתואר יצר את שאלת מקורו וזמנו של תהליך החלפת הנוסח, שתעמוד במרכז הדיון בעבודתי.

חלמיש עסק בנושא ברכת 'ברוך שאמר' אולם התייחס להיבטים הקבליים הכלולים בה וכן למניין 'ברוך' בנוסחים השונים.¹⁸ הוא לא חקר באופן שיטתי את תהליך הטמעת הנוסח הקצר בסידורי ספרד. השפעת נוסח אשכנז על נוסח ספרד, בפרט בנוגע לברכת 'ברוך שאמר', לא נדונה במחקר כנושא עצמאי ואני סבורה כי מחקרי יוכל לקדם את הדיון בנושא.

מטרת מחקרי היא לנסות לעמוד על השלבים השונים של המעבר מן הנוסח הקדום לנוסח המאוחר, תוך בחינת הגורמים שהשפיעו על מעבר זה. טענה מרכזית היא שהשפעתו של האר"י, שאימץ את הנוסח האשכנזי הקצר, הייתה בין הגורמים המכריעים למעבר הספרדים לנוסח הקצר. אך השפעתו לא הייתה הגורם הבלעדי ועוד לפני זמנו של האר"י התחילו ספרדים לאמץ את נוסח אשכנז. אנסה לבחון מה הייתה מידת ההשפעה האשכנזית לפני תקופת האר"י ובאיזו מידה גרמה הוראת האר"י לשינוי המוחלט בנוסח הברכה.

¹⁷ אמנם, גם אשכנז קיבלה מסורות בבליות אלא שנמצאו באשכנז שקיעים רבים של מסורות ארץ-ישראליות.
¹⁸ ראה חלמיש, חקרי קבלה, פרק שביעי, עמ' 95-117.

מחקרי יתבצע בכלים פילולוגיים הכוללים השוואת נוסחאות הברכה בסידורים למן הופעתה ועד ימינו וכן בחינת ההתייחסות ההלכתית אליה. הבחינה הליטורגית וההלכתית תיערך ברצף כרונולוגי על מנת לתאר את התהליך במלואו.

א. הבחינה הליטורגית תכלול את השלבים הבאים: הצגת הנוסחים הקדומים - הבבליים והארץ ישראלים שהושפעו מבבל כדעת פליישר, נוסחי פרס וארם צובה שאימצו אף הם את הביטויים האופייניים לנוסח הארוך, ונוסחים המכילים את הברכה הקצרה (אשכנז, צרפת ואיטליה); הצגת סידורים נוסח ספרד המכילים את הנוסח הארוך ואת הנוסח הקצר; הצגת נוסח האר"י ובחינת ההתמודדות בין שתי הנוסחאות עד להתפשטות כמעט מוחלטת של הנוסח הקצר. העיון בסידורים יכלול הן כתבי יד והן דפוסים.

ב. הבחינה ההלכתית: עיון בדברי פוסקי הלכה ומקובלים במהלך הדורות שהתייחסו לשאלת הנוסח ובחינת מידת השפעתם על תהליך חדירת הנוסח הקצר.

מכיוון שאף בנוסח הקצר היו גרסאות מספר, אתעכב על ההבדלים ביניהם ואראה איזה נוסח קיבל את מעמד הבכורה. באמצעות השוואות אלה והערכת מידת התפוצה של כל נוסח אנסה לענות על שאלת החקר.

בבדיקת כתבי היד של סידורים עד תקופת האר"י השתדלתי להקיף את כל הסידורים שעמדו לרשותי. התמקדתי בסידורים בהם היה ברור כי הנוסח שבהם הינו נוסח ספרד מובהק ללא השפעות זרות ומתוך מיון זה בחרתי את הסידורים בהם ברור שנכתבו לפני תקופת האר"י. מתוך הקבוצה הנשארת סיננתי את הסידורים השלמים לימות חול ולשבתות (להבדיל ממחזורים) בהם בד"כ מופיעה הברכה. בכתבי היד מופיעה ברכת 'ברוך שאמר' על פי רוב בתפילת שחרית לחול בלבד, ואילו תפילות השבת פותחות בברכות קריאת שמע. התוספת לשבת, אותה הזכרתי לעיל, מופיעה בברכה בתפילת החול תוך הוספת ההדרכה 'ובשבת אומר זה'.

בבדיקת הדפוסים נאלצתי לערוך סינון רחב יותר עקב המצאי העצום. בחירת הסידורים היא במידה מסוימת אקראית, אם כי גם כאן השתדלתי להקיף את הדפוסים הראשונים ולבחון את היקף השימוש בנוסח הקצר. בסידורים בני המאות האחרונות התמקדתי בסידורים בעלי תפוצה נרחבת אך גם כאלה שהיו מקומיים יותר. נראה לי כי המבחר שאציג בעבודה, גם אם אינו ממצה, יאפשר לתת תמונת מצב ברורה על מידת חדירתו של הנוסח הקצר לנוסח ספרד.

היינמן ציין כי היחס בין ההלכה לתפילות עצמן צריך להיות מן התפילה המתהווה אל הספרות הכתובה. לא תמיד משקפת ההלכה את המצב בבתי הכנסת אלא היא מנסה ליצור נורמות המתייחסות לתפילות שנוצרו במרוצת הזמן.¹⁹ דבריו מתייחסים לתקופת התנאים והאמוראים בה הן התפילות והן כללי ההלכה היו במצב ראשוני אך נראה לי כי הם יפים גם לענייננו. כפי שאראה להלן, גם אם ניסו פוסקים בעלי שם לעודד את החלפת הנוסח הרווח בברכה בנוסח הקצר, השינוי לא במהרה התרחש ומאות שנים עברו עד שדבריהם התקבלו ללא הסתייגויות וללא הצגת חלופות בסידורים. נראה כי הרעיון של שינוי נוסח הברכה שהיה מקובל מאות שנים קודם לכן בספרד לא התיישב על לב הקהל, כמו גם פוסקים שסברו כי יש להחזיק במנהג הקדום, גם אם סמכותו של הנוסח החלופי לא הייתה מוטלת בספק.

המתח בין הפסיקה ההלכתית לבין המנהג הליטורגי עומד במרכז הדיון בספרה של לנגר, *To Worship G-d Properly*. לנגר הראתה כי מתח זה היה קיים לאורך כל הדורות החל מחתימת התלמוד, והנטייה הרווחת הייתה למצוא דרך של פשרה בין ההלכה לבין המנהג. חכמים בכל התקופות ניסו לפרש את ההלכה ולמצוא סימוכין למנהגים הליטורגיים בקהילתם ובד"כ לא התנגדו בצורה נחרצת למנהג, גם אם היה נראה כסותר הלכה. להתנהלות זו היו יוצאים מן הכלל, במקרה של חכמים שהיגרו למקום יישוב שונה, של תהפוכות היסטוריות שהביאו לנתק במסורת ובמקרה של שינוי תפיסה תאולוגי. הדיונים בספרה של לנגר עוסקים אמנם בסתירות הלכתיות, שלא כמו במקרה הנדון כאן, אך ניתן להחיל עקרונות מן הספר לענייננו. היא כותבת: *Only when the minhag was ready to change could the halakhah effectively play an active role.*²⁰ נראה לי כי אלה הם פני הדברים בתהליך שינוי הנוסח בברכת 'ברוך שאמר'. רק כאשר הקהל עצמו היה בשל לבצע את השינוי מתוך מודעות פנימית ושינוי תפיסה הייתה ההשפעה ההלכתית יכולה לחול ולגרום לשינוי. בנוסף, אראה כי גם כאן נמנעו הפוסקים מעימות ישיר לגבי שאלת הנוסח ומצאו פתרון של פשרה למעוניינים לדקדק באמירת הנוסח הסמכותי. גילמן עסק אף הוא בהשפעתם של עקרונות תאולוגיים על הליטורגיה והראה כי על אף שתפיסה תיאולוגית יכלה לגרום לשינוי ליטורגי בתקופת היווצרות התפילות, היינו תקופת התנאים והאמוראים, והתקבלה ללא עוררין, פרק הזמן הארוך שמפריד בין תקופת היווצרות לימינו גורם להסתייגות ורתיעה משינוי הנוסח, גם אם תפיסה תאולוגית כלשהי נוגדת אותו.²¹ מחקרו

¹⁹ היינמן, התפילה בתקופת התנאים, עמ' 12, 29.

²⁰ לנגר, עמ' 187.

²¹ גילמן, עמ' 98-99.

הוא דוגמה נוספת לעיקרון אותו אנסה להראות: נוסח התפילה היה מקודש בעיני קהל המתפללים ועל אף השפעות חיצוניות כבדות משקל לא היה פתוח לשינויים.

ברצוני להבהיר כי בכל מקום בו אשתמש בביטוי 'נוסח ארוך' כוונתי היא לנוסח המכיל את הביטויים 'ברוך מעביר אפילה...' ו'ברוך שאין לפניו..' ובכל מקום בו אשתמש בביטוי 'נוסח קצר' כוונתי היא לנוסח שמשמיט ביטויים אלו. (להבדיל מן השימוש המקובל בביטוי 'ברכה ארוכה' שמתייחס לברכה שפותחת וחותמת ב'ברוך' או בביטוי 'ברכה קצרה' שמתייחס לברכה בה מופיע 'ברוך' פעם אחת בלבד). כמו כן אציין כי בכל סידור ההפניה מתייחסת לברכת 'ברוך שאמר' בשחרית של חול, אלא אם כן נכתב אחרת.

אציין כי במהלך המאות 17–18 נערך 'שינוי השם' לנוסח ספרד, והוא הפך לכינוי לנוסח החסידים מיסודם של תלמידי הבעש"ט והמגיד ממעזריטש. נוסח זה מיוסד ברובו על נוסח אשכנז תוך התחשבות בתיקונים על פי הקבלה והאר"י.²² על מנת לשמור על רציפות השם, אני מבהירה כי בכל מקום בו אשתמש בביטוי 'נוסח ספרד' כוונתי היא לנוסח הספרדים ועדות המזרח הנהוג בימינו ולא לנוסח החסידי.

אני מודה לימכון לתצלומי כתבי יד' של הספריה הלאומית על שאפשרו לי להשתמש בצילומי כתבי היד שברשותם לצורך עבודתי. כל כתבי היד שהשתמשתי בהם בעבודתי הם מתוך צילומים המצויים במכון.

²² מיכאל, תפילות וברכות, עמ' 1018; רימר, עמ' 16.

פרק ראשון: הנוסחים הקדומים

א. ארץ ישראל

כפי שציינתי במבוא, קריאת ששת מזמורי התהלים קמה-קנ והברכות שהקיפו את חטיבת המזמורים הזו, 'ברוך שאמר' ו'שתבח', הינה מנהג בבלי שנתקבל גם בקהילות ארץ-ישראל. לעומתו, פתח המנהג הארץ ישראלי הקדום את תפילת שחרית ב'תפילת השיר'. פליישר ייחד פרק שלם לתיאור אופייה ומהותה של 'תפילת השיר' ובשל הדמיון בין תפקודה של זו לתפקוד 'פסוקי דזמרה' ארחיב מעט את הדיבור עליה. 'תפילת השיר' עניינה הקדמת שירות ותשבחות לה' לפני העמידה בתפילה. היא מורכבת בהיקפה המצומצם מחמישה עשר שירי המעלות, ובהיקף רחב יותר כוללת מזמורים נוספים. 'תפילת השיר' הייתה מוקפת בתחילה, ככל הנראה, בברכות לפני ולואחריה. לא ברור מה היה נוסחן מכיוון שקליטתם של 'פסוקי דזמרה' הבבליים יצרה שתי יחידות המוקפות בברכות וכנראה עם הזמן השמיטו את הברכות המקיפות את 'תפילת השיר' והשאירו על מכונן רק את הברכות המקיפות את 'פסוקי דזמרה'.²³

מנהג ארץ ישראלי נוסף שמזכיר את מנהג אמירת 'פסוקי דזמרה' הוא מנהג קריאת מזמורים מיוחדים לשבת ולחג לפני תפילת ערבית (ולפעמים אף לפני תפילת שחרית, במסגרת 'פסוקי דזמרה') הפותחת את אותו היום. מקורות מן הגניזה מתעדים אמירת מזמור מיוחד לכל מועד ושב, כשבדרך כלל מתווספים אליו עוד מספר פסקאות. אף למזמורים אלו יוחדו ברכות תקניות המקיפות אותן. נוסח הברכה הפותחת הוא 'בא"י אמ"ה אשר בחר בדוד עבדו', לרוב עם הוספות וחתומת ברכה 'בא"י מצמיח קרן ישועה שלימה ובונה ירושלים' ונוסח הברכה החותמת היא 'ברכת השיר' הפותחת ב'הללך ה' אלוקינו' והמוכרת לנו מחתימת ההלל.²⁴

בספרו 'תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה' הציג פליישר תעודה אחת מן הגניזה בה מופיע נוסח 'ברוך שאמר'. תעודה זו היא נוסחה ארץ-ישראלית 'נקייה' לדברי פליישר, היות ויעדה לתפילת שחרית של שבת בה נכח הגאון ר' אביתר הכהן ראש ישיבת ארץ ישראל ועוד נכבדים. פליישר תיארך את אמירת התפילה לשנים שבין 1083–1112. הנוסח הוא ארוך כפי שהיה מקובל בבבל, אולם הביטוי 'ברוך עושה בראשית', שאופייני בעיקר לנוסחים הקצרים, מופיע בו:

²³ פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 233–250.

²⁴ ראה וידר, מקורות חדשים, עמ' 65 ואילך. <הנ"ל, התגבשות, ח"א, עמ' 108 ואילך>; הנ"ל, ברכה המצוטטת, עמ' לט ואילך. <הנ"ל, התגבשות, ח"א, עמ' 242 ואילך>; פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 161–185.

ברוך שאמר והיה העולם] ברוך הוא וברוך שמו ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך מרחם על הבריות ברוך מעביר אפילה ומביא אורה ברוך משלם שכר טוב ליריאי ברוך שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא כזב ולא מרמה ולא משא פנים ולא מקח שוחד ברוך עושה בראשית ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח ברוך א[תה ה'] אלוקינו מלך העולם הא-ל אב הרחמן מהולל מ[שובח] ומפואר בלשון כל חסידיו ועבדיו בשירי דו[ד] עבדיך נהלך נייחדיך נשבחך נזכיר שמך מלכינו ה' אלקינו יחיד חי העולמים משובח] עדי עד ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות.²⁵

כאמור, התפלה בה הובא נוסח הברכה יועדה לשימוש בשבת.²⁶ בימי חול לעומת זאת, לא פתחו בארץ ישראל את ברכת 'ברוך שאמר' בתוספת הפיוטית אלא בירכו את נוסח הברכה בלבד, בדומה לסידור רב סעדיה ור' שלמה מסג'למסה.²⁷ יש להעיר על הדמיון בין המבנה הקדום של ברכת 'ברוך שאמר' לבין המבנה של ברכת 'ישתבח' כפי שהוא נוהג עד ימינו. בברכת 'ברוך שאמר' נהגה בעבר הפתיחה פיוטית בשבתות בלבד ובברכת 'ישתבח' נוהגת עד ימינו הפתיחה הפיוטית, 'נשמת', בשבתות בלבד. זיקה זו מלמדת ככל הנראה על רצון המתפללים להדגיש את ייחוד השבת על פני ימות החול באמצעות התוספות הפיוטיות במסגרת החטיבה הליטורגית הפותחת את תפילת שחרית של שבת.²⁸

לפי שעה אין בנמצא מקורות נוספים שמתעדים את הנוסח המלא של הפתיחה הפיוטית בברכת 'ברוך שאמר' בארץ ישראל. הנוסח הקצר מתועד רק במקורות אירופאיים (להלן) אבל סביר שמקורו בארץ ישראל, אם כי אין ראיות לכך.

ב. בבל (וגרורותיה בספרד)

מסורות התפילה הבליות התקבלו בכל קהילות ישראל, ובאופן גורף בספרד. מסורות אלה היו חלקם של היהודים שהגיעו לספרד עם הכיבוש הערבי. הקשר התורני עם בבל נשמר במשך דורות עד שקהילות ספרד הצמיחו מרכזים תורניים משלהם. סדר הברכות ומניינן נמצא בתשובת רב נטרונאי לקהילה בספרד. סדר התפילה הקדום ביותר שנמצא בידינו כיום הוא סדר רב עמרם גאון

²⁵ פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 246, ע"פ כ"י ט"ש 6H6/6.

²⁶ לאזכור השימוש בפתיחה הפיוטית בשבתות ללא ציון הנוסח המלא ראה הני"ל, עמ' 197, 209.

²⁷ הני"ל, עמ' 233.

²⁸ על שאלת מיקומה של אמירת 'נשמת' בליל הסדר והמחלוקת בדבר חתימתה ראה: תבורי, פסח דורות, עמ' 341–349.

שנשלח לספרד. אמנם, נוסחי התפילה המצויים בו הינם בעייתיים מכיוון שבמרוצת הדורות חלו בו שינויים משמעותיים שמקשים על זיהוי הנוסח המקורי שיצא מאת הגאון.²⁹

נוסח ברכת 'ברוך שאמר' שונה בכל אחד משלושת כתבי היד העיקריים של סדר רב עמרם. כ"י הברשט 490/489 אוסף זולצברגר מציג נוסח קצר של הברכה ללא הביטויים המאפיינים את המרחב הבבלי ואותו בחר גולדשמיט כבסיס למהדורתו.³⁰ כ"י אוקספורד, נויבואר 1095 וכ"י המוזיאון הבריטי, מרגליות 613 מציגים נוסח ארוך כאשר האחרון מכיל גם תוספות לשבת ומועדים.³¹ וידר הסתייג מבחירתו של גולדשמיט וסבר כי סדר רב עמרם גאון כלל במקורו את הביטויים 'ברוך מעביר אפילה...', ברוך שאין לפניו לא עולה... מכיוון שאלה היו רווחים בבבל ולא מסתבר כי רב עמרם השמיטם.³² חלמיש הסב את תשומת הלב לעובדה כי אמנם נכתבה אף הפתיחה הפיוטית אצל רב עמרם, אולם בפסקה שלאחריה נזכרה הברכה בלבד, ללא הפתיחה.³³

אחרי רב עמרם כתב רב סעדיה גאון סידור שכולל, בצד נוסח התפילות, גם פסקי הלכה והסברים רעיוניים.³⁴ רב סעדיה גאון הביא בתפלת החול את טופס הברכה בלבד ללא החלק הפיוטי הפותח וזה לשונה:

ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם הא-ל אב הרחמן הגדול והקדוש המהולל בפי עמו בית ישראל משובח ומפואר תמיד בלשון כל חסידיו ועבדיו בשירי דוד עבדך נהללך ה' אלוקינו בשבח(ות) ובזמרות³⁵ נודך נשבחך נפארך נרוממך ניחדך נקדישך נזכיר את שמך וזכרך מלכנו אלוקינו יחד ברוך אתה ה' מלך מהולל בדבר שיר ותושבחות לעולם ועד.

בתפלת השבת הוא מוסיף הערה: 'ובברכת פסוקי דזמרא שאומרים בשבת בבוקר מוסיפים בתחלתה בלשון זה' (תרגום). כאן הוא מביא את החלק הפיוטי הפותח כפי שיופיע בטבלה להלן.

²⁹ ראה למשל וידר, גוי עבד אשה, עמ' צט-ק. <הני"ל, התגבשות, עמ' 201–202>.

³⁰ סדר רב עמרם גאון, ערוך ומוגה ע"פ כתבי יד ודפוסים, ע"י דניאל גולדשמיט, ירושלים תשל"ב, עמ' ז.

³¹ Seder R. Amram Gaon; Hebrew text with critical apparatus, translation with notes and introduction, by David hedegard, 1, Lund 1951, עמ' 71–75. אוסף המוזיאון הבריטי נמצא כיום בספרייה הבריטית, להלן אציין את מקור כתבי היד לפי הרישום בקטלוג הספרייה הלאומית.

³² ראה וידר, תיקונים, עמ' מז, <הני"ל, התגבשות, חלק ב, עמ' 489>.

³³ חלמיש, חקרי קבלה, עמ' 101.

³⁴ סדר רב סעדיה גאון, יוצא לאור על ידי י' דודזון, ש' אסף, י' יואל, הוצאת מקיצי נרדמים ירושלים תש"א, עמ' לב, קיח. ראה ביקורת על הסידור אצל: גולדשמיט, דניאל, 'ביקורת על: סידור רב סעדיה גאון... יוצא לאור על-ידי ישראל דודזון, שמחה אסף, יששכר יואל, ירושלים תש"א', קרית ספר יח (תש"א- תש"ב), עמ' 336–342. > הני"ל, מחקרים עמ' 413–420.

³⁵ ראה וידר, למאמרו, עמ' 68–69, <הני"ל, התגבשות, חלק ב' עמ' 507–508>, המציין כי הנוסח המקורי היה ככל הנראה 'בשבחו ובזמרו'.

גם הרמב"ם מסר את נוסח התפילות³⁶ ולאחר ספר אהבה בו מסר הרמב"ם את הלכות תפילה, הוסיף את נוסח התפילה המדויק והנכון לפי דעתו. נוסח ברכת 'ברוך שאמר' מופיע שם כשהוא כולל את הפתיחה הפיוטית גם לימות החול, והיא מכילה את הביטויים המאפיינים את נוסח בבל. הופעת הפתיחה הפיוטית גם לימות החול הינה יוצאת דופן במקורות הקדומים. ברכת 'ברוך שאמר' כנוסחתה בסדר התפילה של הרמב"ם נוהגת עד היום בסידורים נוסח תימן (בלדל), בדומה לנוסח התפילה בכללה אותו קיבלו עליהם.³⁷

סידור תפילה נוסף שנשתייר לנו, בערך מתקופתו של הרמב"ם, הינו סידור רבי שלמה בר נתן. ארליך דן בשאלת מוצאו של החיבור ויוצא, בעקבות צוקר, כנגד הקביעה המקובלת כי הסידור נתחבר בעיר סג'למאסה שבדרום מרוקו, או במקום אחר בצפון אפריקה. הוא מביא ראיות המחזקות את ההנחה כי זמנו אכן מן המאה ה-12 ומוצאו של החיבור הוא מסביבות ארס צובה.³⁸ גם כאן, בדומה לסדור רס"ג, הביא ר' שלמה את הברכה ללא הפתיחה הפיוטית בחול, ואילו בשבת כתב: '...ומתפלל בהם כדרך שחרית של כל יום. כלומר מתחיל הברכות, ואחר כך פסוקי דזמרה. ויש שמתחילים כך' (תרגום). לאחר ההערה מופיעה הפתיחה הפיוטית של הברכה כפי שאציג בטבלה. ראויה לציון השמטת הביטוי 'ברוך מעביר אפילה ומביא אורה'. ההשמטה יוצאת דופן בנוסח הארוך שמביא את שני הביטויים בצמידות בדרך כלל ואפשר שהיא נוגעת רק לכתב היד עליו מתבסס הסידור. בשלב זה לא ניתן לבדוק בצורה ברורה האם ההשמטה הינה עקרונית או שמא מדובר בטעות סופר.

בטבלה להלן הבאתי את נוסחי בבל העיקריים של הפתיחה הפיוטית תוך השוואת הנוסח. מתוך עיון בה אפשר לראות כי בכל אחד משלוש המקבילות ישנה תוספת אחת של 'ברוך': ברס"ג 'ברוך שנתן תורה לעמו ישראל', ברמב"ם 'ברוך מרחם על הארץ ובר' שלמה 'ברוך עושה בראשיתי שמופיע, שלא כמקובל בימינו, בסוף.

סדור רס"ג	סדר התפלה לרמב"ם	סדור ר' שלמה בר נתן
ברוך שאמר והיה העולם ברוך	ברוך שאמר והיה העולם ברוך	ברוך שאמר והיה העולם ברוך
הוא ברוך אומר ועושה ברוך	הוא ברוך אומר ועושה ברוך	הוא ברוך אומר ועושה ברוך
גוזר ומקיים	גוזר ומקיים	גוזר ומקיים

³⁶ 'סדר התפלה של הרמב"ם ע"פ כתב יד אוקספורד', מהדורת דניאל גולדשמיט, ידיעות המכון לחקר השירה העברית ירושלים, ז, ירושלים ותל אביב תשי"ט, עמ' 190. <הנ"ל, מחקרים, עמ' 191-216>; ראה גם משנה תורה, מהדורת הרב יוסף קאפח, ספר אהבה, קרית אונו תשמ"ה, עמ' תשיג. סדר התפלה של הרמב"ם על פי כתבי יד תימן התואם בדרך כלל את כתב יד אוקספורד והנוסח אותו מביא הרב קאפח בברכת 'ברוך שאמר' זהה לנוסח כ"י אוקספורד.

³⁷ ראה למשל: מהר"ץ, תכלאל עץ חיים, חלק א, דף טו, א-טז, א. ³⁸ סידור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל, תורגם ע"י שמואל חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' ט, לג; ארליך, נוסח, עמ' כג-כו.

<p>ברוך מרחם על הבריות</p> <p>ברוך משלם שכר טוב ליראיו</p> <p>ברוך שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא כזב ולא מרמה ולא משא פנים ולא מקח שוחד.</p> <p>ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח ברוך עושה בראשית.</p>	<p>ברוך מרחם על הארץ</p> <p>ברוך מרחם על הבריות</p> <p>ברוך מעביר אפלה ומביא אורה</p> <p>ברוך משלם שכר טוב ליראיו</p> <p>ברוך שאין לפניו לא עולה ולא שכחה לא כזב ולא מרמה לא משא פנים ולא מקח שוחד</p> <p>ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח.</p>	<p>ברוך מרחם על כל הבריות</p> <p>ברוך מעביר אפלה ומביא אורה</p> <p>ברוך שנתן תורה לעמו ישראל</p> <p>ברוך משלם שכר טוב ליראיו ברוך הוא</p> <p>ברוך שאין לפניו לא עולה ולא שכחה לא כזב ולא מרמה לא משא פנים ולא מקח שוחד</p> <p>ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח.</p>
--	---	---

עיון בנוסחאות המובאות לעיל מלמד כי בשני כתבי יד של סדר רב עמרם גאון, בסידור רס"ג ובסדר התפלה לרמב"ם מופיע הנוסח הארוך ובו שני הביטויים המאפיינים את הנוסח הבבלי: 'ברוך מעביר אפלה ומביא אורה' וכן 'ברוך שאין לפניו לא עולה ולא שכחה...'. הנוסח שבסדר ר' שלמה בר נתן זהה, ביסודו, לנוסח הארוך אך חסר בו הביטוי 'ברוך מעביר אפילה...'. כן יש לציין את הופעתו של החלק הפיוטי בשבת בלבד אצל רס"ג ואצל ר' שלמה בר נתן, כאשר אצל האחרון המנהג לפתוח בקטע זה מופיע כיש שמתחילים'. הביטוי מעיד כי לא בכל מקום אמרו את המבוא הפיוטי.

ג. פרס וארם צובה

שני הנוסחים הללו משתייכים אף הם לקבוצת הנוסחים הארוכים. אמנם, הטקסטים אותם בדקתי הם מן המאה ה-16, תקופה שמאוחרת לנוסחים הנידונים בפרק, אולם מכיוון שנוסחים אלה מכילים את הביטויים הייחודיים לנוסח הארוך ניתן להניח כי הם משקפים מנהג קדום יותר.

סדר האיברים בנוסח פרס לברכת 'ברוך שאמר' בכתב יד ENA 23, אשר יצא לאור במהדורת שלמה טל ונכתב לאחר הדפסת השולחן ערוך ב-1564, הוא ייחודי ביותר. במבוא למהדורה תיאר אותו טל כך:

בכתה"י שלפנינו הוא פיוט בחרוזים בעלי שתי צלעות. הצלע הראשונה מתחילה במלה ברוך ואות אחת מאלף בית לפי הסדר, והצלע השניה מתחילה גם היא בברוך ונגמרת בפסוק או בדימוי של פסוק: ברוך אומר ועושה/ברוך רצון יריאיו יעשה. ברוך בורא בראשית/ברוך מגיד אחרית מראשית, וכן עד אות ע. מאות פ ואילך צלע אחת לכל חרוז: ברוך פועל ישועות/ברוך צדיק קורא הדורות, וכן עד ת.³⁹

טל מציין כי לא ברור מתוך כתב היד האם נאמרה הפתיחה הפיוטית בשבתות בלבד או אף בימות החול מכיוון שאחד החרוזים מתייחס לשבת, ובנוסף ההוראה לפני הברכה היא: 'ואם יהיה שבת יקרא' אך בין השורות נוספה ההוראה 'ואם יהיה חול'. הפתיחה הפיוטית, המציגה לא פחות מ-41 משפטי ברוך, מכילה בין השאר כאמור את הביטויים המאפיינים את הנוסח הארוך.⁴⁰

נוסח ארם צובה, ונציה רפ"ז, דומה בעיקרו לנוסחי בבל הקדומים אולם מתייחד בחתימת ברכה יוצאת דופן: מלך מהולל בדברי שיר ותושבחות לעולם ועד.⁴¹

ד. הנוסחים הקצרים - אשכנז, צרפת, איטליה, רומניא

כאמור, הנוסח הארוך היה מצוי הן במסורות ארץ-ישראליות הן במסורות בבליה. אמנם, הופעת הנוסח הקצר בנוסחי התפילה הנדונים להלן מצביעה ככל הנראה, כפי שצינתי לעיל, על גרסאות מתחלפות לברכה בארץ ישראל כבר בתקופה קדומה יותר.⁴²

ברכת 'ברוך שאמר' בנוסח אשכנז נותרה ללא שינוי במשך הדורות. ביטויים אופייניים לנוסח זה הם הביטוי 'חי העולמים' כאשר הח' מנוקדת בצירה, הביטוי 'בפי עמו' נותר אף הוא על מכונו לאורך הדורות למרות הגרסה 'בפה עמו' שמופיעה כבר בתקופה זו ואשר קיבלה חיזוק מהוראת

³⁹ נוסח התפילה של יהודי פרס, עם מבוא והערות מאת שלמה טל, ירושלים: מכון בן צבי, תשמ"א, עמ' כה. ⁴⁰ כני"ל, עמ' 34-36.

⁴¹ סידור תפילות כפי מנהג ק"ק של ארם צובה: נדפס בוויניציאה בשנת רפ"ז... ירושלים: יד הרב נסים, תשס"ז. ⁴² היינמן מצביע על כך שבארץ ישראל היו קיימים נוסחי תפילה רבים ושונים שחלקם נדחו ורק אחד מהם נתקבל בסופו של דבר על הציבור. דבריו מתייחסים לתפילות החובה. בתוספות המאוחרות יותר כדוגמת 'ברוך שאמר', הגיוון היה רב עוד יותר וסביר שהיו מצויות מספר גרסאות במקביל. ייתכן כי הנוסח הקצר שמופיע בקבוצה זו הינו אחת הגרסאות שהיו מצויות בעבר שנשתמרה כאן. היינמן, התפילה בתקופת התנאים, עמ' 32-46. אמנם, קביעתו של פליישר בדבר חדירת החטיבה הליטורגית של 'פסוקי דזמרה' מבבל מקשה על ההנחה בדבר תהליך יצירת הנוסחים הקצרים בארץ ישראל, מכיוון שקשה להבין מהיכן נוצר הרצון לשנות את הנוסח. למרות האמור, הימצאותם של נוסחאות אלטרנטיביות רבות בארץ ישראל באופן כללי יכולה להסביר אף את היווצרות הנוסחים הקצרים לברכת 'ברוך שאמר' בארץ ישראל דווקא.

האר"י לומר דווקא אותה מכיוון שהגימטרייה שלה היא שמונים ושבע, כמניין התיבות בברכה.⁴³ הסידורים אותם בדקתי: כ"י פרנקפורט דמין - העירונית HEBR. OCT 1/227 - סדור מנהג אשכנז מן המאות הי"ד-ט"ו: בסידור יש אזכור של פ"ז תיבות המקבילות למספר התיבות בפיוט 'האדרת והאמונה'; כ"י ציריך אוסף ברגינסקי 253 - סדור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה (עמ' 7), מן המאות י"ד-ט"ו: בסדור מופיע הביטוי 'בפה עמו' לעומת המנהג המקובל לומר 'בפי עמו'. אין הערה המתייחסת למניין התיבות; סדר עבודת ישראל, ליצחק בער, רדלהיים תרכ"ח; סידור אוצר התפילות, ניו יורק תש"ו; סידור הגר"א, ניו יורק תשי"ד; בסידורים אלה לא נזכרו הערות המדגישות את חשיבות הדיוק במספר המילים.

בנוסח צרפת כפי שנמסר לנו במחזור ויטרי⁴⁴ ישנן תוספות מאפיינות שאינן מופיעות בנוסח אשכנז הקצר. הביטויים הנוספים הינם: ולקוויו ולחוסיו בו; ברוך הוא ברוך שמו ברוך הוא על כסא מלכותו;⁴⁵ ברוך פודה ומציל. גם ב'מנהג מחזור צרפת' לימים נוראים, בכ"י נים, ספריה עירונית 12, מופיע נוסח דומה עם הביטויים המאפיינים את נוסח צרפת.

נוסח איטליה כפי שמופיע במחזור רומה⁴⁶ מצטיין בקיצורו ומלבד תוספת הביטויים 'ברוך פודה ומציל ברוך הוא וברוך שמו' המקבילים לנוסח אשכנז כמעט ואין בו אריכות דברים.

מחזור רומניה מוסר אף הוא נוסח קצר ומתייחד בשני עניינים: במקום 'ברוך עושה בראשית' הוא מוסר 'ברוך בורא בראשית' ובמקום החתימה המקובלת 'מלך מהולל בתשבחות' הוא מוסר 'מלך מהולל בשבחות'.⁴⁷

⁴³ ראה ויזר, תיקונים, עמ' כז-מו, <הני"ל, התגבשות, עמ' 469-489>.

⁴⁴ הנוסח המובא להלן מתוך מהדורת הורוויץ, נירנברג תרפ"ג עמ' 61. וראה חילופי נוסח במהדורת אריה גולדשמידט, ירושלים תשס"ד-תשס"ט, ח"א עמ' קה. במהדורה זו מופיעים כתבי יד שאינם מכילים חלק מן הביטויים האופייניים לנוסח צרפת. דניאל גולדשמידט הביא את דעת ברלינר כי הנוסח הנדפס הוא עריכה מאוחרת יחסית של מחזור ויטרי, מן המאה הי"ג-י"ד. הנוסח המקורי נמצא לדעת ברלינר בכתב יד אחר, שגולדשמידט השווה אותו לנדפס. השינויים הבולטים בברכת 'ברוך שאמר' בכתב היד הני"ל הינם השמטה של 'ברוך הוא וברוך שמו' בפתיחת הברכה והוספה של התארים הבאים לאחר תיבת 'נגדלך' - 'ונרוממך ונעריצך ונשבחך ונפארך ונברך שמך ונמליכך'. ההשמטה והתוספת הללו יוצרות זיקה משמעותית יותר לשאר הנוסחים הקצרים. ראה דניאל גולדשמידט, 'Le texte des prières du manuscrit Reggio du Mahzor Vitry', REJ, cxxv, 1996, pp. 63-75. <הני"ל, מחקרים, עמ' 66-79>.

⁴⁵ לגולו של ביטוי זה ראה קיסטר, עמ' רסג-רעג.

⁴⁶ מחזור כמנהג רומה, שונצין-קזאל מיורי רמ"ו (1485-1486), מהדורת פקסמיליה, ירושלים תשע"ב, עמ' ב'. גולדשמידט עמד על הקרבה בין נוסח מחזור רומה לנוסח מחזור רומניא. ראה גולדשמידט, מחקרים, עמ' 154.

⁴⁷ זאת לפי הדפוסים. אך ראה גולדשמידט, רומניא, עמ' רו, רי, <הני"ל, מחקרים, עמ' 123, 127>, שהשווה את הדפוס לכתבי יד בנוסח הברכה. כתב יד ואטיקן 320 מציג נוסח ארוך וגולדשמידט עמד על ההשפעה הספרדית הגדולה בכ"י זה.

אשכנז	צרפת	איטליה
ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא ברוך עושה בראשית ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים	ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא וברוך שמו ברוך עושה מעשה בראשית ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים	ברוך שאמר והיה העולם ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח ברוך עושה בראשית ברוך מרחם על הארץ ברוך מרחם על הבריות ברוך משלם שכר טוב ליראיו ברוך פודה ומציל ברוך הוא וברוך שמו.
ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח ברוך פודה ומציל ברוך שמו בא"י אמ"ה הא-ל אב הרחמן המהולל בפי עמו משובח ומפואר בלשון חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהללך ה' אלוקינו בשבחות ובזמירות נגדלך ונשבחך ונפאריך ונזכיר שמך ונמליכך מלכנו	ברוך הוא ברוך שמו ברוך הוא על כסא מלכותו. ברוך פודה ומציל ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח בא"י אמ"ה הא-ל אב הרחמן המלך הגדול והקדוש מהולל בפי עמו משובח ומפואר בלשון כל חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהללך ה' אלוקינו בשבחות ובזמירות נגדלך	ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח ברוך פודה ומציל בא"י אמ"ה הא-ל אב הרחמן המהולל המשובח והמפואר בפי עמו ובלשון כל חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהללך ה' אלוקינו ונשבחך ונרוממך ונגדלך ונמליכך ונזכיר את שמך

מלכינו	אלוקינו יחיד חי העולמים מלך	אלוקינו יחיד חי העולמים מלך
אלוקינו יחיד חי העולמים מלך	משובח ומפואר עדי עד	משובח ומפואר לעדי עד
שמו הגדול	שמו הגדול	שמו הגדול
בא"י מלך מהולל בתשבחות.	בא"י מלך מהולל בתשבחות.	בא"י מלך מהולל בתשבחות

מאחר שברכת 'ברוך שאמר' באשכנז היא זו שיצרה ככל הנראה את תהליך החלפת הנוסח בספרד, כפי שאראה בהמשך, אציג בהרחבה את תולדות הנוסח באשכנז.

כאמור, הברכה נותרה באשכנז על מתכונתה עד ימינו. בפירושו לתפילה, מציין ר' אלעזר מוורמס, בעל ה'רוקח' (1165–1240 לערך) את המובאה הבאה: 'בברוך שאמר יש פ"ז תיבות כי נתקן כנגד "ראשו כתם פ"ז" ואין להוסיף עליו'.⁴⁸ הרמז 'ראשו כתם פז' שמופיע בשיר השירים ה, יא מתייחס לברכת 'ברוך שאמר' שעומדת בראש פסוקי דזמרה.⁴⁹

אלבוגן תיאר את המניע של חסידי אשכנז לדקדוק במספר המלים:

האותיות - משמעות עמוקה להן; בתפילות אין לך אות יתירה ואין לך אות חסרה, אלא מספרן וסדרן באים למטרות של סוד. לפיכך נהגו חסידי אשכנז למנות את מספר המלים והאותיות שבכל אחת מברכות העמידה ושיננו שאסור להוסיף או לגרוע אחת מהן, כיוון שהכול יוסד כך מתוך כוונה מסוימת, וכל המשנה דבר בתפילות 'הקדושות מכל קדושה', עתיד לתת על כך את הדין לפני בית-דין של מעלה.⁵⁰

ניתן ללמוד מכך כי החל מזמנו של ה'רוקח' נתקדש הנוסח בן פ"ז התיבות בשל משמעותו הנומרוולוגית, אולם ר' אלעזר מוורמס עדיין אינו מזכיר בדבריו מקור סמכותי לנוסח הקצר. התייעוד הראשון למקורו של הנוסח מופיע בספר תשב"ץ שנכתב על ידי משרתו הנאמן של מהר"ם מרוטנבורג (נפטר 1293), ר' שמשון בר' צדוק. בחיבור כינס ר' שמשון את הנהגותיו והליכותיו של רבו ושם נאמר כי ספר היכלות הוא מקור הנוסח בן פ"ז תיבות: 'ואומר בב"ש 'ברוך עושה

⁴⁸ פירוש סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, עמ' מד-מו.

⁴⁹ פרישה על הטור, אורח חיים, ירושלים תשנ"ג, סימן נא, ס"ק א, עמ' רכז.

⁵⁰ אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 283–285.

בראשית' ואינו אומר מעשה, לפי שיש בספר היכלות שאין להיות כ"א פ"ז תיבות וסימן לדבר ראשו כתם פז'.⁵¹

ספרות ההיכלות שכוללת בין השאר את הספר 'היכלות רבתי' ו'היכלות זוטרת' עניינה בתורת הסוד ושמה לקוח מאחד העניינים בהם היא עוסקת - ההיכלות ברקיע. שני החיבורים הנזכרים שייכים לכת 'יורדי המרכבה' שפעלה בתקופת התנאים, החל מן המאה השנייה לספירה כנראה, ומייצגים את ראשיתה של המיסטיקה היהודית.⁵² היא נתפסה כספרות מקודשת ולכן החכמים התייחסו לנאמר בה בכובד ראש. אלבוגן מציין כי 'קשר מישרין מוביל מן המיסטיקה של עידן הגאונים (בו נוצרה לדבריו, על פי הנחתו של גרץ, ספרות ההיכלות, ש"ח) אל מגמות דומות שהתבלטו באשכנז מאז אמצע המאה השתים-עשרה'.⁵³ מהר"ם מרוטנבורג לא נמנה על חסידי אשכנז אולם הוא הושפע מתורתם בעניינים שונים, ובענייני תפילה בפרט.⁵⁴

יש לציין כי חיפוש שערכתי ב'קונקורדנציה לספרות ההיכלות' לא הראה שום מקור שיכול לשמש נקודת אחיזה למסורת בדבר פ"ז התיבות הנכללות בברכת 'ברוך שאמר'. חיפוש בערך 'ברוך' גילה מספר מקומות בהם נזכר הביטוי 'ברוך שאמר והיה העולם',⁵⁵ אך בדיקה ב'סינופסיס לספרות ההיכלות' הראתה כי הביטוי משמש כתיאור העומד בפני עצמו ומתייחס לקב"ה, ללא המשך שמזכיר את ברכת 'ברוך שאמר'. לדוגמא: 'ברוך מלך שאמר והיה העולם ומבלעדיו אין אלוקים הוא אמר ומביא ישועה',⁵⁶ וכיוצא בזה. חיפוש בערך 'פז' הראה מספר מקומות בהם הפסוק 'ראשו כתם פז' נזכר,⁵⁷ אך גם כאן, בדיקה ב'סינופסיס לא הצביעה על קשר כלשהו לברכת 'ברוך שאמר' אלא רק כתיאור של הקב"ה. דוגמא לכך היא: 'ואבן יקרה שבין קרני ישראל עמי לי חקוק עליה דודי צח ואדום וגו'. ראשו כתם פז.[...] וכל מי שאינו חותם בפסוק הזה הרי זה שוגג'.⁵⁸ בנוסף, תוכנו וסגנונו של ספר היכלות אינו תואם לסגנון המובאה המציינת את מספר התיבות הנכללות

⁵¹ ספר תשביץ, ירושלים תשע"א, סימן ריח עמ' קיז. אורבך, תוספות, ח"ב, עמ' 561.

⁵² דן, תולדות, כרך ב' עמ' 686-703; בר אילן, סתרי תפילה עמ' 11-15. שוורץ הראה כי מוטיבים מרכזיים מספרות ההיכלות - שבע ההיכלות והחותמות אותם יש להראות למלאכים על מנת להיכנס להיכל השביעי, הופיעו בפיוט ארץ ישראל קדום המתוארך בין המאה החמישית למאה השביעית. הוא משתמש בפיוט בכדי למקם בצורה מבוססת יותר את התפתחות המוטיבים הללו וכן כדי לעמוד על הזיקה בין הספרות האזוטרת המשמשת את יורדי המרכבה לספרות הנגלה אליה משתייך הפיוט. ראה שוורץ, עמ' 277-281.

⁵³ כנ"ל הערה 45.

⁵⁴ אורבך כותב כי 'אין כל ספק שהמהר"ם קיבל את תורתם של חסידי אשכנז[...]. בכל ענייני תפילה וברכות הוא הולך בדרכם של ר' יהודה החסיד ושל ר' אלעזר הרוקח, וכמותם הוא מסביר מנהגים ונוסחאות בתפילה דרך גימטריאות'. אורבך, תוספות, ח"ב, עמ' 547. וראה עוד גרוסמן, אברהם, 'זיקתו של מהר"ם מרוטנבורג אל ארץ ישראל', קתדרה, 84, תשנ"ז, עמ' 63-84, עמ' 64.

⁵⁵ שפר, קונקורדנציה, כרך א, עמ' 125.

⁵⁶ שפר, סינופסיס, עמ' 168, N8128, פסקה 401; ראה ביקורת של יוסף דן על הסינופסיס. דן, היכלות, עמ' 313 ואילך.

⁵⁷ שפר, קונקורדנציה, חלק ב, עמ' 544.

⁵⁸ שפר, סינופסיס, עמ' 296, M40, פסקה 951.

בברכת 'ברוך שאמר'. מובאה זו עניינה בתחום ההלכתי ואילו ספר היכלות מתאר את עלייתם של חכמים שונים לרקיע.

לאור הממצאים, יש להניח כי מהר"ם היה סבור שעניין פ"ז תיבות מקורו בספר היכלות, משום שהוא הופיע אצל חסידי אשכנז שכאמור ראו בספרות זו ספרות מקודשת. אפשרות נוספת היא שבפני מהר"ם מרוטנבורג אכן היה מקור המשתייך לספרות היכלות שהזכיר את ברכת 'ברוך שאמר'. גם אם היה בנמצא מקור שכזה, העובדה שבכתבי היד הנמצאים בידינו כיום אין זכר לעניין פ"ז תיבות, יכולה ללמד על התפוצה המצומצמת, ושמה יש לומר הנדירה, של המקור הנזכר מספרות היכלות.

הנתונים אותם הצגתי מספרות היכלות וההנחות שבאו בעקבותיהן מעמידות את תורת אשכנז כמקור העיקרי של הדרישה הנזכרת, מקור שבתיווכו הגיע הידע על הנוסח המופיע בספרות היכלות לכלל הציבור. גם אם לפני מהר"ם אכן היה מקור קדום, קשה להניח כי אותו מקור נדיר מספרות היכלות נמצא באופן ישיר לחכמים נוספים ומכוחו הנהיגו אמירת נוסח קצר בספרד. מכאן יוצא כי ככל הנראה הושפעו כולם מתורת אשכנז. העובדה כי אף אחד, לפני מהר"ם ואחריו, לא ציין מראה מקום מדויק בספר היכלות יכולה אף היא לחזק את ההנחה בדבר אשכנז כמקור התפוצה של דרישת פ"ז תיבות וכמקור הרעיון שהעניין מופיע בספר היכלות.

דברי מהר"ם גרמו, אף יותר מדברי ה'רוקח', לביסוס הנוסח באשכנז בשל החידוש הנומרוולוגי. דרישת פ"ז התיבות בתוספת הצגת המקור הסמכותי מספר היכלות יצרה את הילת הקדושה האופפת את הנוסח, והילה זו עברה בהמשך לספרד וגרמה לאימוץ מדורג של נוסח אשכנז.

בנוסח אשכנז ישנה התאמה מוחלטת לפ"ז תיבות, אולם בנוסחאות המקובלות באיטליה ובצרפת המספר אינו תואם. נראה לי כי באיטליה היה ניסיון להתאים את מספר התיבות מכיוון שמספר המילים בברכה עומד על 86. היווצרות נוסח צרפת במחזור ויטרי קדומה ככל הנראה להכרעת חסידי אשכנז כפי שהצגתיה לעיל. מכיוון שברכת 'ברוך שאמר' מכילה 97 תיבות ובמקביל מוסרת נוסח קצר, סביר יותר כי מקורה בנוסח קדום שאבד ולא בהדרכת חסידי אשכנז.

פרק שני: נוסח ספרד עד תקופת האר"י

בפרק זה אעקוב אחר תהליך ההתוודעות של קהילות ספרד לנוסח הקצר, שגרר בעקבותיו, במקרים מסוימים, רצון לאמץ את הנוסח בן פ"ז התיבות. מסגרת הסקירה היא בעיקר בין המאה ה-13 לאמצע המאה ה-17. אתייחס לדברי החכמים בני התקופה שהביעו דעתם על הנוסח הקצר ואבחן את מצאי סידורי ספרד כתובי היד. סקירת נתוני התקופה תיערך בצורה כרונולוגית תוך חלוקה למאות. חלוקה זו איננה טבעית אלא שרירותית, אולם מכיוון שכתבי היד מקוטלגים על פי המאות, השתמשתי אף אני בחלוקה הנ"ל.

מתוך בדיקה של כשלושים כתבי ידות המכילים את ברכת 'ברוך שאמר' והמזוהים בסבירות גבוהה כנוסח ספרד ניתן לומר כי נוסח הברכה בסידורי תפילה ספרדיים מן התקופה המדוברת מתפלג לשלושה פלגים עיקריים. הראשון, הכולל את הרוב המשמעותי של הסידורים - כעשרים ושלושה כתבי יד, מכיל את הנוסח הארוך, כפי שהיה נהוג בבבל בכל מסורות התפילה. ישנם הבדלי נוסח בסידורים השונים, כפי שהיה עוד קודם לכן, כגון הוספת הביטוי 'צדיק הוא בכל דרכיו' והרחבתו באמצעות התוספת 'וחסיד בכל מעשיו', אך הנוסח בכללותו מכיל את הביטויים האופייניים. הפלג השני, שהוא מועט יחסית לראשון - ארבעה כתבי יד, מציג נוסח קצר לברכת 'ברוך שאמר'. נוסח זה אינו זהה בכל הסידורים ואפשר למצוא קווי דמיון לנוסחים הקצרים השונים שהבאתי למעלה. הפלג השלישי שהוא מצומצם ממש - שני כתבי יד, מביא נוסח ארוך כמקובל, אך בצדו טרח הסופר לציין את דרישת פ"ז התיבות, ומכיוון שספירה פשוטה מעלה כי הנוסח בסידור ארוך יותר, ניסה הסופר ליישב את הסתירה בדרך משלו.

כל כתבי היד המציגים נוסח קצר מסווגים כ'נוסח ספרד' בקטלוג הספרייה הלאומית. בכולם מופיע בקדיש הביטוי 'ויצמח פורקניה' וכן הביטוי 'אהבת עולם' בשחרית, המאפיינים את נוסח ספרד.⁵⁹ אם נמצאו מאפיינים ספרדיים נוספים אציין זאת לגבי כתב היד הספציפי.

עיון בתאריכים המשוערים של כתיבת הסידורים מראה כי הנוסח הארוך היה נפוץ לאורך כל התקופה, החל מן המאה ה-13 עד למאה ה-16 ואילך. גם הנוסח הקצר היה מצוי כבר למן המאה ה-13. נתונים אלה מלמדים כי ההדרגתיות לא הייתה המאפיין העיקרי של חדירת הנוסח הקצר לספרד. נוסח זה התקבל, ככל הנראה, על ידי קהילות מסוימות, אולי בשל קרבתן הגאוגרפית

⁵⁹ אמנם ניתן למצוא את הביטויים הנזכרים גם בנוסחים אחרים ולכן ניסיתי למצוא מאפיינים נוספים בסידור על מנת לשלול אפשרות של זיהוי מוטעה. לגבי 'ויצמח פורקניה', חלמיש מציין כי הרשימה שהציג 'מגלה בבירור את הנטייה במנהג אשכנז כבר בימי הביניים להתעלם מן המילים הנידונות, וכנגד זה – את המגמה המחייבת במנהג ספרד'. ראה חלמיש, הקבלה, עמ' 623.

והתרבותית לקהילות בהן נהגו להתפלל בנוסח תפילה המכיל נוסח קצר לברכה. אפשרות נוספת היא קבלת הנוסח הקצר בקהילות ספרדיות בעלות זיקה לקבלה, בשל רצונן לומר את הנוסח בעל התוקף הסמכותי, אותו תיארתי בפרק הקודם. הפלג השלישי אותו תיארתי, לעומת זאת, אכן מייצג שלב מאוחר יותר בהתפתחות הטמעת הנוסח הקצר וכתבי היד המשתייכים אליו מתוארכים למאות 15–16.

אציין כי תיארוך הסידורים מסתמך על הפרטים המופיעים בקטלוג הספרייה הלאומית. בפרק זה בחרתי שלא לבדוק סידורים המתוארכים למאה ה-16, למרות השתייכותם לתקופה הנדונה, על מנת להגיע למסקנות מדויקות ככל האפשר. בחינת סידורים מן המאה ה-16 עשויה להיות בעייתית מכיוון שהתיארוך אינו מדויק וייתכן כי הימצאות נוסח קצר בסידור מעיד על השפעה מאוחרת לתקופת האר"י.

מכיוון שהראיתי בפרק הקודם כי הנוסח הקצר באשכנז הכיל 87 תיבות בדיוק תוך התאמה לפסוק 'ראשו כתם פז', אציין לגבי כל סידור ספרדי המציג נוסח קצר את מספר המילים הכלולות בברכה, על מנת לבחון את תהליך ההטמעה של הנוסח הקצר בסידורי ספרד והגורמים לו.

* * *

הדיון הקדום ביותר אותו מצאתי, המשקף את התמודדות הנוסח הארוך מול הנוסח הקצר בספרד, מופיע בדברי ר' יהודה בר יקר (סוף המאה ה-12) שהיה רבו של הרמב"ן. ר' יהודה בר יקר נולד בפרובנס, למד בצרפת אצל בעלי התוספות והגיע לבסוף לברצלונה.⁶⁰ הוא ציין כי ברכת 'ברוך שאמר' מכילה עשרה משפטי 'ברוך' וכתב:

וכן היא הגירסא הישרה וכפי שכתב רבינו משה שאמר ברוך מעביר אפלה ומביא אורה. ברוך משלם שכר טוב ליראיו ברוך הוא שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד ולא כזב ולא מרמה. ולא כתב הרב ברוך הוא וברוך שמו.⁶¹

הביטוי 'הגירסא הישרה' מתייחס אמנם לעשרה משפטי השבח אותם מכילה הברכה, הן בספרד הן בצרפת על פי ר' יהודה, ולא לנוסח הברכה. יחד עם זאת, הסמכת הביטוי 'הגירסא הישרה' אל נוסח הרמב"ם מעידה על סמכותו ועליונותו של נוסח זה בעיני הכותב. ואכן, לאחר מובאה זו פותח ר' יהודה בר יקר את פירושו המתייחס לנוסח הארוך, על פי הרמב"ם.

⁶⁰ תא-שמע, יהודה בר יקר, עמ' 354.

⁶¹ פירוש התפלות והברכות, ירושלים תשכ"ח, חלק א, עמ' ד-ה; ראה גם רייף, התפילה, עמ' 213–214.

למרות האמור לעיל בדבר סמכותו הרבה של נוסח הרמב"ם לברכה בעיני ר' יהודה בר יקר, טרח ר' יהודה לחזור ולבאר את ברכת 'ברוך שאמר' על סדר שאומרים אותו ברוב המקומות, קרי - הנוסח הקצר, ונראה כי הדבר מעיד על מורכבות ההחלטה בדבר הנוסח הראוי. ר' יהודה בר יקר מתעכב בעיקר על פירוש הביטוי המאפיין לדעתו את הנוסח הקצר, הביטוי 'ברוך הוא וברוך שמו'. הוא מציע הסבר לעובדה כי הרמב"ם לא הזכירו: 'והטעם שלא, לפי שאין למנותו לשנים, שהוא ושמו הכל אחד וגם אינו בא על סדר המאמרות לפי דעתו וגם אינו מנהג במקומו לאמרו'. לאחר מכן מנסה לתרץ את הופעתו בנוסח הקצר: 'ואנו אומרים אותו לרמוז ה' אחד ושמו. ואף כי אינם שנים בעצם – שנים בשם'.⁶² מלשונו של ר' יהודה בר יקר (ואנו אומרים) משתמע כי הוא עצמו החזיק בנוסח הקצר, אולם הדיון הנרחב בשאלת אמירת הביטוי 'ברוך הוא וברוך שמו' מורה כי אכן ר' יהודה התחבט בשאלת הנוסח המדויק יותר. מתוך פירושו לנוסח הקצר קשה לעמוד על הנוסח המלא אותו הוא מוסר, מכיוון שהפירוש השני, בשונה מן הראשון, אינו מפורט כל צרכו. למרות האמור, הביטוי 'ברוך הוא וברוך שמו' מופיע בנוסח צרפת ואיטליה, וסביר להניח כי ר' יהודה בר יקר מתייחס לנוסח צרפת אותו הכיר, מכיוון שלמד בצרפת אצל בעלי התוספות, כפי שהזכרתי לעיל.⁶³

ר' יעקב בן ר' אבא אנטולי (נולד 1200 לערך) נולד אף הוא בפרובנס, ואחר נדד לנאפולי שהיתה אותה עת עיר הבירה של 'מלכות שתי הסיציליות'. הוא קיבל תמיכה שנתית מאת פרידריך השני, קיסר האימפריה הרומית הקדושה, על מנת שיוכל להמשיך בעבודתו המדעית והתרגומית.⁶⁴ בספרו 'מלמד התלמידים' מפרש ר' יעקב אנטולי את ברכת 'ברוך שאמר' על פי הנוסח הקצר. יש לציין כי הנוסח העולה מתוך הפירוש הוא לכאורה שילוב של כמה נוסחים הקצרים - הביטוי 'ברוך עושה בראשית' מופיע בראש הפתיחה הפיוטית, לאחר 'ברוך שאמר והיה העולם', בדומה לצרפת ואשכנז, אולם הוא אינו מציע פירוש לביטוי 'ברוך הוא' המופיע בנוסחים הללו מיד לאחר 'ברוך שאמר' ומפרש את הביטוי 'ברוך הוא וברוך שמו' לפני גוף הברכה, בדומה לאיטליה. הוא מפרש את המילים 'המלך הגדול והקדוש אב הרחמן' המופיעות לאחר טופס הברכה 'ברוך אתה ה', המופיעות רק בצרפת (ובספרד).⁶⁵ האי סיציליה נכבש בידי מלכי ארגון הנוצרים ב-1282,

⁶² פירוש התפלות והברכות, עמ' יא-יב.

⁶³ כנ"ל; תא-שמע, יהודה בר יקר, עמ' 354.

⁶⁴ הורביץ, אנטולי, עמ' 383; סימונסון, סיציליה, עמ' 8.

⁶⁵ ליק 1866, פרשת יתרו, דף סג ע"ב-דף ס"ה ע"ב.

ומאז הוקמה התיישבות של יהודים ספרדים במקום.⁶⁶ ייתכן כי אפשר להסביר את הימצאות הנוסח הקצר בסידורי ספרד בסיציליה, אותם אציג בהמשך, באמצעות העברה מפרובנס.

שני החכמים אותם ציינתי לעיל נולדו בפרובנס, ומדבריהם משתמע כי הנוסח הקצר היה הנוסח הרווח במקום מוצאם. זוהי עדות מעניינת להימצאות הנוסח הקצר מחוץ לקבוצת הריטוס המושפעת מן המסורות הארץ ישראליות-אשכנז, צרפת, איטליה ורומניא.

איתרתי שלושה כתבי יד של סידורים מן המאה ה-13, שניים המכילים נוסח ארוך ואחד המכיל נוסח קצר.

כ"י פארמה, ספריית פלאטינה 1911 מזוהה כשייך למאה ה-13 ומכיל נוסח ארוך. בכתב היד מצויה תוספת לשבת בפתיחה הפיוטית שנוסחה 'ברוך המנחיל מנוחה לעמו ישראל ביום שבת קדש'. תוספת זו אינה מופיעה באף אחד מן הנוסחים הקדומים שהצגתי לעיל. כזכור, המנהג הקדום שתועד במספר מקורות מן הגניזה ובסידור רס"ג ור' שלמה בר נתן הוסיף את הפתיחה הפיוטית בשבתות בלבד, ויתכן כי העברת הפתיחה הפיוטית לשימוש יום יומי יצרה את הרצון להדגיש את ייחודיות השבת בדרך אחרת - באמצעות התוספת לשבת. זהו התייעוד הראשון לתוספת לשבתות אותה מצאתי בסידורים כתובי היד.⁶⁷ בסידור לא מופיע הביטוי 'צדיק הוא בכל דרכיו' לאחר 'ברוך שאין לפניו עולה..'. המופיע באחד משלושת כתבי היד של סדר רב עמרם והיה מצוי בסידורי ספרד בתקופה מאוחרת יותר.

כ"י פריס - הספרייה הלאומית HEB 591 משתייך אף הוא למאה ה-13, ובו מופיע נוסח ארוך. בכתב היד, דף 24, ב, מצויה תופעה מעניינת: הביטויים המאפיינים את הנוסח הארוך, בתוספת הביטוי צדיק הוא בכל דרכיו, מוקפות בסידור בפס שחור דק היוצר מסגרת וכתובות פעם נוספת בצד. לא ברור מה באה להביע הדגשה זו אך סביר להניח כי לאוזני בעל הסידור הגיעה הידיעה בדבר הנוסח הקצר שאינו מכיל את הביטויים הללו והוא הגיב על כך. שתי תגובות אפשריות הן חיזוק אמירת הנוסח הארוך למרות המסורת השונה ע"י הדגשת הביטויים הללו בסידור, או רמז להשמטתם ע"י בעל הסידור בעקבות ההיחשפות לנוסח הקצר. השערה זו אינה מסתברת כל כך מכיוון שהמעוניין בהשמטה אינו טורח לכתוב שוב את תוכן ההשמטה אלא מוחק אותה. יתכן גם כי ההקפה והכתיבה בצד נגרמו כתוצאה מהחלפת הבעלים של הסידור. הראשון סבר כי יש

⁶⁶ בער, תולדות, עמ' 102.

⁶⁷ ר' יהודה בר יקר אינו מזכיר תוספת לשבת.

להשמיט את הביטויים ולכן הקיפם במסגרת, והשני סבר כי יש לאמרן ולכן חזר וכתבן בצד הסידור. יש לציין כי לא מופיעה תוספת לשבת בכ"י זה.

חלמיש מתייחס לכ"י פריס - הספרייה הלאומית HEB 590 במספר מקומות כסידור ספרדי וכך הוא מזוהה בקטלוג הספרייה.⁶⁸ כתב היד הני"ל מתוארך למאה ה-13 ובדף 20–21 מופיע נוסח קצר:

ברוך שאמר והיה העולם ברוך עושה בראשית ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך מרחם על הארץ ברוך מרחם על הבריות ברוך משלם שכר טוב ליראיו ולחוסיו ולקוו ברוך הוא ברוך שמו ברוך כסא מלכותו ברוך פודה ומציל ברוך א-ל חי וקיים לעד ולנצח ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם הא-ל המלך הגדול והקדוש אב הרחמן מהולל בפי עמו משובח ומפואר בלשון כל חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהלך ה' אלוקינו בשבחות ובזמירות נגדלך ונשבחך ונפארך ונרוממך ונעריצך ונזכיר שמך ונמליכך מלכנו אלקינו יחד חי העולמים משובח ומפואר עדי עד שמו ברוך אתה ה' מלך מהולל בתושבחות. (ההדגשה שלי).

אציין כי התוספת המודגשת דומה לנוסח במחזור ויטרי שהוא חריג כזכור בתוספות אלה, למרות שלא סביר כי כתב יד ספרדי הושפע ישירות מנוסח צרפת. מספר המלים עומד על 97.

* * *

במפנה המאה ה-13 ובמהלך המאה ה-14 ניתן לצפות במגמת העצמת הנוסח הקצר בן פ"ז תיבות בקרב חכמים ספרדיים בתחומי ההלכה, ההגות והקבלה. ר' יעקב בן אשר בעל ה'טורים' (אשכנז), 1269 בקירוב - ספרד, 1343) כתב:

ברוך שאמר וכו' צריך לאומרו בניגון ובנעימה כי הוא שיר נאה ונחמד למעלה. וכתב בספר היכלות שיש בו פ"ז תיבות וסימן ראשו כתם פז. וכן הוא נוסח אשכנזים.⁶⁹

ה'טור' מציין כי נוסח פ"ז תיבות הוא נוסח האשכנזים, משמע כי לספרדים בינותם ישב היה נוסח רווח שונה. אכן, פרסום העובדות המצוטטות לעיל הכוללות את מניין התיבות הראוי ומקורו

⁶⁸ חלמיש, הקבלה, עמ' 440, 444, 466.

⁶⁹ טור אורח חיים, סימן נא, א, עמ' רכו-רכז, ירושלים תשנ"ג. לנגר הראתה כי הרא"ש ובנו ר' יעקב התנגדו פעמים רבות למנהגים מקומיים כאשר סברו כי הם נוגדים את ההלכה. היא הצביעה על עובדת היותם מהגרים כסיבה משמעותית למקור ההתנגדות הני"ל. ראה למשל לנגר, עמ' 249. במקרה של ברכת 'ברוך שאמר' אמנם אין סתירה הלכתית אך בכל זאת חשוב היה לטור להציג את הנוסח הסמכותי והמקורי לדעתו למרות המצאו של נוסח חלופי בספרד.

הסמכותי בספר ההלכה של ר' יעקב בן אשר, זירז ככל הנראה, ואולי אף יצר, את הנטייה והרצון להנהגת הנוסח הקצר בסידורי ספרד. ר' ישראל אלנקוה שחי ופעל בטולדו במאה ה-14 כותב בספרו 'מנורת המאור': 'ואחר כך אומר ברוך שאמר ויזהר בו למאוד [...] וגרסינן בספר היכלות ברוך שאמר יש בו פ"ז תיבות וסימן ראשו כתם פז'.⁷⁰ אף ר' יצחק אבוהב, שתקופת חייו ומקום פועלו אינם מבוררים,⁷¹ מזכיר את מניין פ"ז תיבות: 'וגם תקנו בהקדמת התהלות ברוך שאמר שנאמר בנגון ובנעימה שהוא שיר נאה ונחמד, וכתוב בספר היכלות שיש בו פ"ז תיבות, והסימן ראשו כתם פז'.⁷² לכאורה, שני החכמים הללו מצטטים את דברי הטור אליהם התוודעו. דבריהם מוצגים בנימה עובדתית ולא פולמוסית או אפולוגטית ונתון זה יכול ללמד על ההזדהות אותה חשו חכמים אלה עם התאמת נוסח הברכה לנוסח בן פ"ז תיבות.

מקור סמכותי נוסף שיכול היה להשפיע על העברת הנוסח מאשכנז לספרד מופיע בדברי ר' דוד בן יהודה החסיד, בעל 'אור זרוע' שהוא חיבור קבלי על התפילה, עליו הסתמך ר' מאיר אבן גבאי, בעל 'תולעת יעקב' וכן הרמ"ק בסידורו 'תפלה למשה' (להלן).⁷³ ר' דוד בן יהודה החסיד חי בראשית המאה הי"ד, מוצאו מאשכנז אך פעל בספרד ובצפון אפריקה ובעניין 'ברוך שאמר' הביא עמו, בדומה לר' יעקב בן אשר, את המסורת האשכנזית בדבר מספר התיבות:⁷⁴

ברוך שאמר הוא שבח גדול ומהודר ומעולה על כל התושבחות... חכמי המחקר ובעלי תושיה קבלו כך ממסורת הברית שפתקא נפל מן השמים והוה כתיב ביה ברוך שאמר... וברוך שאמר יש בו פ"ז תיבות והסי' בזה ראשו כתם פז כמנין פז והסימ' בפ"ה עמו כי בפה בגימ' פז. וכל מי שמוסיף וגורע מזה המספר ודאי טועה הוא טעות גדולה, כי כן נתקבלה הקבלה איש מפי איש עד מרע"ה מפי הגבורה. אבל אנשי ספרד שמוסיפין בו בשבת ברוך שאין לפניו עולה ולא שכחה ולא משוא פנים וכיוצא בזה, מי מונע מידם, כי הם מוסיפי' בלא סברא, וכל המוסיף גורע. לכן יש לך להזהר שלא תוסיף בו ולא תגרע ממנו אלא פ"ז תיבות ולא יותר.⁷⁵

⁷⁰ מהדורת ענעלאו, ניו יורק, תרפט-תרצו, כרך א חלק ב, עמ' 80.

⁷¹ ראה בהקדמה ל'מנורת המאור', הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א, עמ' ה, שם כתב המהדיר כי נראים הדברים שר' יצחק אבוהב היה בן דורו וכן ארצו של ר' ישראל אלנקוה. הוא ציין כי מחברים שונים הצביעו על ההשפעה המרובה מספר 'מנורת המאור' של ר' ישראל אלנקוה ב'מנורת המאור' לר' יצחק אבוהב.

⁷² מנורת המאור, סימן צג, עמ' 210, ירושלים תשכ"א.

⁷³ עמ' 31-32.

⁷⁴ ראה חלמיש, חקרי קבלה, עמ' 102.

⁷⁵ כ"י המוזיאון הבריטי 771, דף 16א. יש לציין כי אין המדובר בחיבור 'אור זרוע' לר' יצחק מוניה, שיצא לאור בדפוס. לנגר ראתה את הצגת מקור ברכת 'ברוך שאמר' על ידי הטור ו'אור זרוע' כניסיון לביסוס קדמותה של הברכה וכתוצאה מכך, ביסוס תוקפה ההלכתי. הטור הביא את 'ספר היכלות' ואילו 'אור זרוע' הביא את המסורת בדבר הפתקא שנפלה מן השמים. הרצון לבסס את התוקף ההלכתי נובע מן ההתנגשות בין הכלל התלמודי כי אין להוסיף על הברכות המופיעות בתלמוד לבין המנהג הליטורגי, במקרה זה אמירת 'ברוך שאמר'. ראה לנגר, עמ' 100-101.

בעל 'אור זרוע' הינו הראשון שמציג את המסורת כי ברכת 'ברוך שאמר' נכתבה על פתקא שהגיעה ממרום. יש לציין כי הוא אינו מזכיר את ספר היכלות כמקור הנוסח בן פ"ז תיבות. באותה הזדמנות הוא מוסר את מספר התיבות הנכללות ב'ברוך שאמר'. כמובן שמסורת כזו מעניקה תוקף שמיימי לנוסח הקצר שלא היה קיים בנוסח ספרד הארוך. בעקבות המסורת אותה הביא, ממשיך ר' דוד בן יהודה ומתייחס לנוסח ספרד אותו הכיר. הוא מוכיח את אנשי ספרד שמאריכים ב'ברוך שאמר' בלא סברא כלשונו וגורמים לנזק על ידי כך. ניתן ללמוד ממקור זה כי הוא מחשיב את נוסח ספרד כנוסח ללא שורשים קדומים וללא ביסוס לעומת הנוסח האשכנזי. כמו כן יש כאן עדות נוספת לכך שהנוסח הארוך היה הנוסח הנפוץ ביותר בספרד. הערתו כי 'אנשי ספרד שמוסיפין בו בשבת' מתייחסת לכאורה לאמירת הפתיחה הפיוטית בשבת בלבד, בדומה לנוסחים הקדומים בארץ ישראל ובבבל אצל רס"ג ור' שלמה בר נתן. אמנם, התייחסות כזו היא בעייתית מכיוון שאם אכן הפתיחה הפיוטית נאמרת בשבת בלבד כפי המשתמע מתוכחת בעל 'אור זרוע', הרי שאין כלל בסיס להשוואת הנוסחים מכיוון שמספר התיבות מתייחס לברכה בכללותה, עם התוספת הפיוטית. ייתכן כי היו שנהגו לומר נוסח פ"ז תיבות בימות החול, ואילו בשבת אמרו את הנוסח הארוך כולל התוספת לשבת. אפשרות נוספת שיש להציגה בזהירות היא שבעל 'אור זרוע' התייחס בדבריו לתוספת הנהוגה בשבתות ולא לתוספת הפיוטית. חיזוק לטענה זו ניתן לראות בעובדה כי בתקופת פועלו של ר' דוד בן יהודה, היינו תחילת המאה ה-14, לא נפגשתי בסידור או מקור הלכתי שמביא את נוסח הברכה ללא התוספת הפיוטית, לעומת התוספת לשבת שהייתה נפוצה במידה רבה, זאת בנוסף לקושי הפנימי בטענת ר' דוד בן יהודה. לפי הנחתי יש לקרוא את המשפט בתוספת המלים בסוגריים: 'אבל אנשי ספרד שמוסיפין בו בשבת [וכן מוסיפין] ברוך שאין לפניו עולה ולא שכחה ולא משוא פנים וכיוצא בזה'. כמובן שגם דרך זו אינה נמלטת מקושי, מכיוון שהגהת טקסט ללא סימוכין הינה בעייתית.

לעומת החכמים שציידו באמירת הנוסח הקצר בן פ"ז, מפרש ר' דוד אבודרהם שחי בסביליה במאה ה-14 את ברכת 'ברוך שאמר' על פי הנוסח הארוך.⁷⁶ יש לציין כי אבודרהם מצטט חלקים מפירושו של ר' יעקב אנטולי (פרובנס, 1194 - סיציליה, 1256) מחבר ספר 'מלמד התלמידים', שפירושו מתייחס לנוסח הקצר, כפי שצינתי לעיל. עם זאת, אבודרהם אינו מזכיר נוסח חלופי לנוסח הארוך.⁷⁷

⁷⁶ חיבור פירוש הברכות והתפילות, אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' נט-סב. אבודרהם מציג בפירושו תוספת לשבת, לעומת ר' יהודה בר יקר שאינו מזכיר תוספת זו.
⁷⁷ כנ"ל, עמ' ס.

תיארתני לעיל את מגמת ההעצמה של הנוסח בן פ"ז תיבות אשר מוצאת ביטוייה בדברי חכמים בני התקופה. אמנם, הן מדברי הטור הן מדברי ר' דוד בן יהודה החסיד משתמע כי הנוסח הארוך הוא הנוסח הרווח, ואכן, סידורים המשתייכים למאה ה-14 מכילים את הנוסח הארוך באופן כמעט גורף. איתרתי שנים עשר כתבי יד המתוארכים למאה ה-14 ומציגים נוסח ארוך לברכה.⁷⁸ בניגוד אליהם, הופיע הנוסח הקצר בשני סידורים כתובי יד, בהם ניתן לזהות את השפעת האי סיציליה, שם נהגו ככל הנראה לומר את נוסח הברכה הקצר.

בכ"י פארמה, ספריית פלאטינה 1752 דף 33, (ס' 12797)⁷⁹ מופיע נוסח קצר, ללא הביטויים האופייניים לנוסח הארוך, והוא נוסח ספרד מובהק. בסידור נזכרת התחינה 'ה' זעקתי בצירי' מרי' זרחיה הלוי וכן בקשות מאת ריה"ל כגון 'ה' נגדך כל תאותי ואזהרות לרי' שלמה אבן גבירול. ב'ברכת המלך' לפני קריאת התורה בשבת נזכר 'המלך דון פדריקו דרגון' שהוא, ככל הנראה, פידריקו השני שמלך בסיציליה בשנים 1296–1337 בנו של המלך פדרו השלישי באראגון.⁸⁰ נוסח כתב היד דומה מאוד לנוסח דפוס 'סדר תפלות ופזמונים ותחנונות וקנינות והפטרות', אמשטרדם ת"ד, אותו אציג בהמשך ואשר ההערה בראשיתו מייחסת את הנוסח למנהג האנדלוזים בסיציליה.⁸¹ מתוך הנתונים לעיל סביר להניח כי הסידור היה בשימוש בקהילה של יהודים ספרדים שהתיישבו בסיציליה שהיתה תחת שליטה ספרדית.⁸² ייתכן כי בעקבות כך נוצרה חשיפה לנוסח הקצר שהיה רווח באיזור איטליה, וכנראה אף בסיציליה שלפני הכיבוש הספרדי, ולאחר זמן הנוסח נטמע בסידורי התפילה הספרדיים. מספר המלים בברכה עומד על 83 ומופיעה בו תוספת לשבת שהייתה מקובלת בספרד שלא כמקובל בחטיבת הנוסחים הקצרים- אשכנז, רומניא, איטליה וצרפת. חתימת הברכה יוצאת דופן: 'מלך מהולל בשבחות' לעומת 'מלך מהולל בתשבחות' (התו בשורוק או בחיריק) בדרך כלל. כפי שציינתי לעיל, מחזור רומניא הוא היחיד שמביא חתימה זו וייתכן שאפשר להסביר גם את הימצאותה כאן באמצעות האפשרות שהצגתי לעיל אודות השפעות חיצוניות על קהילה במקום יישוב חדש.

⁷⁸ בסידורים הבאים מופיע הנוסח הארוך (מספר הסרט בספרייה הלאומית בסוגריים): אוקספורד - הספרייה הבודליאנית: 1133 (ס' 16594), 1134 (ס' 16595); לונדון - הספרייה הבריטית: קטלוג מרגליות 692 (ס' 5800); ניו יורק - בית המדרש לרבנים: MS 5445 (ס' 37209), MS 4674 (מאות 14-15) (ס' 25577); פארמה - הספרייה הפלאטינית: 1780 (ס' 13006), 29 (ס' 27554); פרנקפורט דמיין - העירונית: 134 (ס' 23152); ציריך - הספרייה המרכזית 125 HEID (ס' 2667); קיימברידג' - הספרייה האוניברסיטאית: 438 ADD (ס' 16325), 541 ADD (ס' 16830), 1204 ADD (ס' 17069).

⁷⁹ כתב היד הנ"ל מתוארך בקטלוג הספרייה למאה ה-15, אולם נראה כי יש להקדימו למאה ה-14, בגלל איזכורו של המלך שתקופת מלכותו היתה במאה ה-14. גם אם מדובר בפידריקו השלישי, הרי שתקופת מלכותו אף היא נכללה במאה ה-14 (ראה סימונסון, סיציליה, עמ' 467). ייתכן כי כתב היד הינו העתקה מאוחרת של כתב יד קדום יותר, אולם, מסתבר כי אם שם המלך נותר על מכונו הרי שהוא לא יכול להיות מאוחר בהרבה למאה ה-14.

⁸⁰ ראה סימונסון, סיציליה, עמ' 8-9.

⁸¹ אדון על המנהג הנ"ל בסוף הפרק.

⁸² ראה גולדשמיט, יוון, עמ' קח. <הנ"ל, מחקרים, עמ' 222>. אמנם שם נאמר כי ההתיישבות הזו החלה כמאה שנה לפני הגירוש ואילו תיארוך הסידור הנ"ל הוא קדום יותר, אך נראה כי אזכורו של המלך השולט בסיציליה בנוסף לאיפיונים ספרדיים ברורים מובילים לביסוס ההנחה כי אכן מדובר בקהילה ספרדית בסיציליה.

כ"י נים- ספריה עירונית 8313 המיוחס למאה ה-14, מכיל אף הוא נוסח קצר כאשר מספר המלים בברכה עומד על 90. נוסח הברכה בכתב היד הזה דומה מאוד לנוסח הברכה העולה מתוך ביאורו של ר' יעקב בן ר' אבא אנטולי (פרובנס, 1194- נאפולי, 1256) בספרו 'מלמד התלמידים', מלבד הוספת הביטוי 'ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח' שאינו מופיע אצל ר' יעקב אנטולי.⁸⁴ הנוסח בכתב יד נים הינו:

ברוך שאמר והיה העולם ברוך עושה בראשית ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך מרחם על הארץ ברוך מרחם על הבריות ברוך משלם שכר טוב ליראיו ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח ברוך הוא וברוך שמו ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם הא-ל המלך הגדול והקדוש אב הרחמן מהולל בפי עמו משובח ומפואר בלשון כל חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהלך ה' אלוקינו בשבחות ובזמירות נגדלך ונשבחך ונפאריך ונרוממך ונמליכך ונעריצך ונזכיר שמך מלכנו אלוקינו יחד יחיד חי העולמים משובח ומפואר עדי עד שמו ברוך אתה ה' מלך מהולל בתושבחות.

ייתכן כי אף בכתב היד הזה אפשר לזהות את השפעת איטליה וסיציליה שם פעל ר' יעקב אנטולי. כפי שציינתי לעיל, נוסח הברכה העולה מן הפירוש הינו ייחודי ומכיל שילוב של מספר נוסחים.⁸⁵ הדמיון הרב של כתב יד נים לנוסח שמוסר ר' יעקב אנטולי יכול ללמד על זיקה בין השניים.

* * *

כתבי היד המתוארכים למאה ה-15 מציגים גיוון רב יותר מן המאות הקודמות. הנוסח הארוך הוא הנוסח המוביל כמובן, ומופיע בחמישה עשר כתבי יד,⁸⁶ אך לצדם נמצא כתב יד אחד המציג נוסח קצר וכן שני כתבי יד המכילים נוסחים ארוכים שבראשם הערה המתאימה אותם לנוסח הקצר באמצעות ספירת המילים בצורה ייחודית.

⁸³ עמ' 22-23, מהדורה אלקטרונית <http://bibliotheque-numerique.nimes.fr/notices/104566/gallery>.

⁸⁴ ליק 1866, פרשת יתרו, דף סג ע"ב - דף ס"ה ע"ב.

⁸⁵ עמ' 22. כזכור היתה נאפולי בירתה של 'מלכות שתי הסיציליות', עד לכיבוש הספרדי ב-1282.

⁸⁶ בסידורים הבאים מופיע הנוסח הארוך (מספר הסרט בספריה הלאומית בסוגריים): אוקספורד - הספרייה הבודליאנית: 1132 (ס' 16593), 1136 (ס' 16597); ירושלים - הספרייה הלאומית MS.HEB 844°8 (844=8 B47); ירושלים - מכון בן צבי: 2048 (ס' 27099); ירושלים - ששון 59 (ס' 9677), 1017 (ס' 9310); לונדון - הספרייה הבריטית: קטלוג מרגליות 693 (ס' 6524), OR 11594 (ס' 8351); ניו יורק - בית המדרש לרבנים: MS 7/4067 (ס' 24969); פטרבורג - האקדמיה הרוסית- המכון ללימודים מזרחיים A31 (ס' 52290(REEL2)); פארמה - הספרייה הפלאטינית: 2/2207 (ס' 13383), 2072 (ס' 13149); פריס - הספרייה הלאומית: HEB 592 (אחרי שנת 1474) (ס' 10552); קיימברידג' - הספרייה האוניברסיטאית: ADD 541 (ס' 16830), ADD 1204 (ס' 17069).

נוסח קצר מופיע בכ"י קיימברידג' - האוניברסיטה ADD 438 שמתוארך למאה 15 וכתוב בכתובה ספרדית. בפתח הסידור מופיעה הערה - 'כתר (מלכות?) חברו הרב המובהק(?) שלמה בן גבירול זצוק"ל. בהמשך ישנה כותרת 'כתר מלכות' הפותחת את הסידור. הנוסח דומה לכ"י פריס 590 שמשתייך למאה ה-13 ומכיל נוסח קצר (לעיל), בשינויים קלים מאוד.

בשני כתבי היד שאציג להלן, נעשה ניסיון להתחשב בשני גורמים בעלי חשיבות בעיני המעתיק: הראשון הוא סמכות המקור הקדום - ספר היכלות והשני הוא קדושת הנוסח. מעתיקי כתבי היד הותירו את הנוסח הארוך על כנו אולם הוסיפו הערת התאמה לנוסח הקצר.

כ"י סנט פטרבורג - האקדמיה הרוסית - המכון ללימודים מזרחיים A31 מזוהה בקטלוג הספרייה הלאומית כסדור מנהג ספרד לכל השנה ומתוארך למאה ה-15. הסידור כתוב בכתובה ספרדית והוא חלק אחד מסידור כתוב יד שנחלק לארבעה כרכים. בכל הכרכים ישנן הוספות בשוליים שנעתקו ע"י המעתיק עצמו. הדבר ניכר מן הדמיון בצורת הכתב ומן הסדר והארגון בו כתובות ההערות. ברכת 'ברוך שאמר' מופיעה בחלק ב, עמ' 19 שכוללת את תפילות החול, שבת, ר"ח, חנוכה ופורים. כאמור, בסידור מופיע הנוסח הארוך, כולל תוספת לשבת ובצדו מופיעה ההערה הבאה:

הברכה הזאת הוא שיר משובח ואית' בספר היכלות דאית ביה פ"ז תיבות וכפי החשבון יש כמה תיבות יותר. לכן נראה כי בספר היכלות לא קא חישינן [!] ט"ו פעמי' שיש בה ברוך ולא הויות ומלכות ואלו(ק)ות וחי אזי נשארים פ"ז וסימנן [?] ראשו כתם פ"ז.

המעתיק מכיר את מקור הדרישה ל-87 המילים, ספר היכלות, אך עיניו הרואות כי הנוסח המקובל מכיל הרבה יותר מכך. בעקבות הסתירה, הוא מציע יישוב לקושי המתעורר - ספירת התיבות אינה כוללת מלים מסוימות ועם השמטתן תהיה הברכה תואמת לאמור במקור הקדמון. הדרך אותה בחר המעתיק לתירוץ הסתירה נראית מוקשית מאוד ואינה מתקבלת כל כך על הדעת. לא מסתבר כי המקור מספר היכלות אכן התכוון לספירה המשמיטה מלים מתוך הברכה, ובוודאי לא את המלים המשמעותיות ביותר בה - ברוך, הויה, מלכות ואלוקות. יותר מכך, מספר התיבות בברכה עומד על 106 ומספר התיבות שאינן נכללות בספירה (ברוך, מלך וכו'), כדברי המעתיק, עומד על 26. גם צורות ספירה שונות אותן ניסיתי (הכללת התוספת לשבת, השמטת מילים מסוימות שייתכן שלא נכללו בספירה הראשונית וכו') לא הביאו אל התוצאה המתבקשת - פ"ז תיבות. היישוב הדחוק של הסתירה על פי המעתיק, מראה עד כמה הפריעה לו אותה חוסר

התאמה בין המקור מספר היכלות לבין הנוסח המקובל. הפתרון אותו הציע - השארת הנוסח על כנו ללא שינוי, תוך התחשבות במקור הקדום והתאמה טכנית אליו, מלמדת כי אותו מקור היה ידוע לו ומקודש בעיניו אולם למרות זאת לא נטל חירות לעצמו לשינוי הטקסט, ככל הנראה בהתחשב עם דעת הקהל סביבו או עם תפיסתו האישית. השערה נוספת היא כי מעתיק הסידור נחשף למקור המציין את 87 התיבות המופיעות בספר היכלות, כדוגמת ספר תשב"ץ אותו הצגתי לעיל או ה'טור' אותו אציג בהמשך, אך לא נחשף לנוסח שמקיים את ההוראה הזו ולכן ניסה לבצע את ההתאמה המתוארת.

כתב היד השני שהולך בדרך הפשרה הוא כ"י לונדון - הספרייה הבריטית OR 11594, סדור מנהג ספרד לכל השנה שמתוארך למאות 15-16 וכתוב בכתובה ספרדית. בתפילת 'מי שבירך' מוזכר: 'הוא יברך וישמור... אדוננו המלך דון פיראנדו'. המלך פיראנדו הוא, ככל הנראה, פרדיננד מלך קסטיליה, שמלך החל משנת 1474.⁸⁷ יוצא מכאן כי כתב היד נכתב לאחר 1474 אך ייתכן כי מדובר בהעתקה מאוחרת, כולל שם המלך, ולכן לא ברור מתי נכתב. למרות חוסר הוודאות לגבי תקופת הכתיבה, אני סבורה כי מתאים להביאו היות והעתקה הכוללת את שם המלך אינה יכולה להיות מאוחרת מידי לחיבור כתב היד המקורי, אם אכן מדובר בהעתקה חוזרת, מכיוון שאז היו משמיטים את שם המלך בגלל הניתוק שנוצר מן התקופה המקורית. מסתבר כי הסידור נכתב בתקופת המלוכה של המלך עד שנת 1492, שנת הגירוש מספרד ובכל אופן אינו חורג מתקופת הזמן הנתונה - עד תקופת האר"י ומעט אחריו.

הסידור היה בבעלותו של ר' צמח דוראן, מצאצאי הרשב"ץ (ר' שמעון בן צמח דוראן, 1361 ספרד - 1444 אלג'יר), כפי שנכתב בעמוד הראשון של כתב היד. בגליון הסידור נמצא החיבור 'זכר צדיק' לר' יוסף בן צדיק שתחילת חיבורו בקסטיליה בשנת 1467.⁸⁸ גם כאן, כמו במקור הקודם, נראה ברור כי מעתיק הסידור הוא מעתיק הביאור ולא מדובר בתוספת מאוחרת.

בגוף הסידור מופיע נוסח ברכה ארוך כולל תוספות לשבת, מועד, ר"ה ויוה"כ. בצד ברכת 'ברוך שאמר', דף 41ב', ישנה הערה המתייחסת לחוסר ההתאמה בין המקור מספר היכלות למספר התיבות בנוסח הסידור. לשונה אינה ברורה כולה אך גם מבלי לזהות את כל המילים ברור כי מדובר בהערת התאמה: 'בברכה זו יש בה פ"ז תיבות וסימן ראשו כתם פ"ז [אות לא מובנת] מלבד השמות ואלו הן ט"ו ברוך. א-ל. [לא ברור]. אלקינו [?]. הא-ל [?]...'

⁸⁷ ראה בער, תולדות, עמ' 401 ואילך.

⁸⁸ ראה אברהם שושנה, יעקב שמואל שפיגל, זכר צדיק, סדר חג הפסח, ירושלים תשנ"ד, עמ' יג-יז.

יש לציין כי הערה זו נבדלת מן ההערה בכ"י פטרבורג בשני עניינים. הראשון הוא חוסר האיזכור של מקור הדרישה לפ"ז תיבות, ספר היכלות, והשני הוא צורת הצגת המידע בדבר מספר התיבות - בכ"י פטרבורג ישנו דיון בדבר הקושי המתעורר כתוצאה מן הנאמר בספר היכלות ולאחר מכן בא יישוב הסתירה ואילו כאן ישנה נימה פסקנית וקביעת עובדה - בברכה נכללות פ"ז תיבות. ההתאמה נעשית בצורה מובלעת ובדרך אגב. ייתכן כי צורת ההצגה המתוארת מראה עוד יותר מן הקודמת על רצונו של המעתיק לדבוק בנוסח הקצר למרות אילוצי הנוסח המסורתי.

* * *

במחצית הראשונה של המאה ה-16, קודם לתקופתו של האר"י, הורו מקובלים ספרדיים כי יש לדבוק בנוסח הקצר דווקא. מדבריהם ניכר הרצון לחזק את מעמדו של הנוסח הקצר בקרב הגולים מספרד, למרות שהמשיכו לאחוז במסורת אבותיהם אף במקומות היישוב החדשים.

ר' מאיר בן יחזקאל אבן גבאי (1480–1540 לערך, ככל הנראה התגורר בטורקיה ונקבר בארץ ישראל)⁸⁹ הביא בספרו 'תולעת יעקב' נוסח קצר לברוך שאמר והוסיף הערה פתיחה:

וראיתי באור זרוע⁹⁰ כי שבח זה תקנוהו אנשי כנסת הגדולה על פי פתקא שנפלה מן השמיים ומצאוהו כתוב בה ויש בו פ"ז תיבות וכן כתוב בספר היכלות והסימן ראשו כתם פ"ז והמוסיף או גורע ממספר זה טועה וסותר הכוונה המכוונת בו כי כן קבלו איש מפי איש...⁹¹

ר' מאיר אבן גבאי היה מקובל ואת ספריו כתב על דרך הקבלה. הנוסח אכן מכיל פ"ז תיבות אך הוא אינו מזכיר שום נוסח ספרד קצר ואף אינו זהה לנוסח אותו ימסור האר"י.⁹² הפתיחה הפיוטית בספר 'תולעת יעקב' מכילה שמונה משפטי 'ברוך' קצרים בלבד, לעומת עשרה בספרד ואחד עשר באשכנז. אין בו את הביטויים המאפיינים את הנוסח הארוך ומן הנוסח הקצר הוא כולל את 'ברוך פודה ומציל' אך אינו מביא את 'ברוך עושה בראשית'. הקיצור הנמרץ בפתיחה

⁸⁹ גבאי, מאיר בן יחזקאל אבן, אנציקלופדיה עברית, ירושלים תשכ"ט, כרך עשירי, עמ' 202 (ללא ציון מחבר).
⁹⁰ ההתייחסות כאן היא לחיבורו הקבלי של ר' דוד בן יהודה החסיד שעדיין גנוז בכתב יד, אליו התייחסתי בעמ' 25–26. מכיוון שעדיין לא הודפס, היו שהחליפוהו ב'אור זרוע' לר' יצחק מוינה ולכן לא מצאו מובאה זו בספר. ראה פרומקין שכתב 'אבל בספר אור זרוע לפנינו לא מצאתי זאת' (סדר רב עמרם, פרומקין, ירושלים תרע"ב, עמ' עג ב'מגן האלף'. אמנם, במהדורת סף עם פירוש פרומקין, נוספה ליד דברי פרומקין הפניה לדברי ר' דוד בן יהודה. ראה: סדר רב עמרם, מהדורת סף, ירושלים-ארה"ב, תשי"ע, חלק תפלת חול, עמ' נג, וכן עמ' 185). וכן ר' דוד יוסף בספרו הלכה ברורה, ירושלים תשס"ג כרך ד' עמ' 3: 'ומה שכתב בספר תולעת יעקב שכן כתב האור זרוע, לא נמצא כן באור זרוע'. וראה הערתו של וידר לגבי תהליך פרסום המקור. וידר, תיקונים, עמ' כט הערה 8, >הני"ל, התגבשות חלק ב', עמ' 471 הערה 8.

⁹¹ תולעת יעקב, קושטנטינה ש"ך, סוד פסוקי דזמרא, דף יא ע"א.
⁹² וידר מצביע על שלוש נוסחאות ל'ברוך שאמר' הארוכה הספרדית, האשכנזית וזו שמובאת ב'תולעת יעקב' אשר לפי דבריו נלקחה מ'אור זרוע'. הוא אינו מצביע על נוסחים נוספים. ראה: וידר, תיקונים, עמ' לה הערה 33, >הני"ל, התגבשות חלק ב' עמ' 477 הערה 33.

הפיוטית מתאזן באמצעות הוספת כמות יוצאת דופן של פעלי שבח לקב"ה בגוף הברכה: 'נהודך נגדלך נשבחד נפארך נרוממך ונמליכך ונקדישך ונעריצך ונזכיר שמך'.⁹³

ר' משה קורדובירו, (1522 - צפת, 1570) רבו של האר"י, הביא אף הוא בסידורו 'תפלה למשה' נוסח קצר שדומה לנוסח אותו הציג ר' מאיר אבן גבאי מלבד שינויים קלים, בעיקר סמוך לחתימה.⁹⁴ לפני הברכה הוא מזכיר את עניין פ"ז התיבות ואת דברי בעל 'אור זרוע'.⁹⁵

על אף הדרכות המקובלים בעניין הנוסח הקצר, בדפוסים הראשונים נפוץ הנוסח הארוך. ונציה רפ"ד (1524?) שהיה סידור הבסיס אליו התייחס ר' חיים ויטל כאשר ציין את נוסחאות התפילה של האר"י, מציג נוסח ארוך וכן סדר תפלות מכל השנה, ונציה ש"ו (1546?). גם בסדור ארם צובה, ונציה רפ"ז (1527?) מופיע הנוסח הארוך עם חתימת ברכה יוצאת דופן: מלך מהולל בדברי שיר ותושבחות לעולם ועד.

* * *

עיון בשלבי ההתוודעות של קהילות ספרד לנוסח הקצר מעלה כי העברת הנוסח התרחשה בשתי דרכים עיקריות. האחת - באמצעות מפרשי התפילות ששילבו בחיבורם פירוש המתייחס לנוסח הקצר, כדוגמת ר' יהודה בר יקר ור' דוד אבודרהם. השניה - באמצעות דברי חכמים שונים, כר' יעקב בן הראש, ר' ישראל אלנקוה ור' יצחק אבוהב, שהצביעו על מעלת הנוסח בן פ"ז תיבות. הראשונים לא הצביעו על חשיבות הנוסח הקצר ומקורו, ואילו האחרונים לא מסרו את נוסחאות לעומתם, חכמי קבלה שילבו בין הדרכים ועמדו על מעלתו של הנוסח בן פ"ז תיבות לצד מסירת הנוסח המלא. בדרך זו הלכו ר' דוד בן יהודה בעל 'אור זרוע', ר' מאיר גבאי בעל 'תולעת יעקב' ור' משה קורדובירו בסידורו 'תפלה למשה'.

החשיפה לנוסח הקצר יצרה התייחסויות שונות לנושא - הראשונה, השמרנית, דבקה בנוסח הקדום ללא התחשבות בנוסח השונה עמו נפגשה, גם אם נלווה לו מקור סמכותי. השנייה הגיבה למציאות המשתנה וגרסה כי יש להתאים את הנוסח על פי הנתונים החדשים. השלישית מצאה פשרה המאפשרת התחשבות בשני הגורמים בעלי הערך: הנוסח והמקור הקדום. ההתייחסות השמרנית המשיכה להוות רוב מוחלט עד תקופת האר"י, אם כי הימצאותם של נוסחים קצרים החל מן המאה ה-13 וחיזוק סמכותם באמצעות הופעתם בחיבורים על דרך הקבלה מורה על

⁹³ תולעת יעקב כנ"ל.

⁹⁴ כ"י ירושלים - מכון בן צבי 248 עמ' 34.

⁹⁵ בנוסף מציין ויזר כי אף ביסדר היום' לר' משה נ' מכיר מופיעה נוסחה דומה. תיקונים, עמ' כז-מז, הערה 33, > הנ"ל, התגבשות, ח"ב עמ' לה הערה 33.

תהליך מדורג של הטמעה. הופעתם של הסידורים ההולכים בדרך הפשרה במאה ה-15, אף היא מלמדת על רצון הולך וגובר של קבלת סמכותו של הנוסח הקצר יחד עם העמידה על משמר המסורת.

ראויה לציון העובדה כי אף לא אחד מארבעת הסידורים הספרדיים כתובי היד המכילים נוסח קצר, אותם הצגתי לעיל, מצא לנכון לציין הערה המתייחסת למקור הנוסח ולדייק במספר התיבות הנדרשות. המספרים נעים בין 83 ל-96 מלים בברכה. הדמיון אותו מצאתי בין הנוסחים ההקצרים בספרד לנוסחי מחזור ויטרי, רומה ופרובנס ולא לנוסח אשכנז, מראה שלא הייתה התאמה דייקנית אלא התאמה כללית בלבד שהתמקדה בפן הבולט ביותר בשוני בין הנוסחים, הלוא הוא מטבעות הלשון הארוכות האופייניות לנוסח ספרד, והשמיטה אותם. ככל הנראה תורגם בעיני ההמון הנוסח הקצר כנוסח סמכותי הנשען על מקורות קדומים ובשלב זה הסתפקו המשנים בגרסת הנוסח הקצר ללא התייחסות למקור הקדום ממנו נבע. רק בשלב מאוחר יותר נעשתה ההתאמה דקדקנית יותר ומכוונת למספר המלים הנדרש. קשה לטעון כי השינוי התבצע ללא החשיפה למקור הקדום אשר רואה חשיבות בדיוק מספר התיבות אלא רק באמצעות חשיפה לנוסח מקובל שונה (מחזור ויטרי או רומה למשל) מכיוון ששינוי כזה מצריך מניע משמעותי אשר איננו בנמצא, אם אין אנו נזקקים למקור הקדום.

יש לתת את הדעת על הזיקה בין מקור הנוסח הקצר אצל חסידי אשכנז לבין המקובלים הספרדיים ר' מאיר גבאי ור' משה קורדובירו, אשר דווקא אצלם אנו מוצאים את הדביקות בנוסח זה. אלבוגן רואה את חסידי אשכנז ואת הקבלה בספרד כאחראים להתפתחות המודעות לקביעת האופן המדויק בו צריכות התפילות להיאמר, מכיוון שאם ישנן השפעות עצומות התלויות בכל מלה ומלה, הרי שיש הכרח לדקדק בהן.⁹⁶ ככל הנראה בנושא התפשטות הנוסח הקצר בברכת 'ברוך שאמר' אכן השפעתם של חסידי אשכנז ומקובלי ספרד היא זו שיצרה את ההתעוררות לדקדוק בנוסח.

מקור חשוב המשקף את ההתמודדות על בכורת הנוסח מובא בשו"ת רלב"ח. סמוך ונראה לתקופת האר"י (1534–1572), השיב ר' לוי אבן חביב, אשר התפרסם בגלל המחלוקת עם ר' יעקב בירב בנושא חידוש הסמיכה, לזקן ונשוא פנים הנבון ומעולה' ששאלו לגבי נוסח ברכת 'ברוך שאמר': האם יש להשמיט את הביטוי 'ברוך הוא' שמופיע בפתיחת נוסח ספרד (ואשכנז) או שמא יש להשאירו על כנו מכיוון ששמע שאין לאומר.

⁹⁶ ראה אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 286.

ועל אשר כתבת עוד שנמצא ביניכם מי שאמר שאין לומר בברוך שאמר ברוך הוא ושהפריז עוד על המדה לומר שכל מי שיאמר אותו שחייב מיתה וכו' אם תשמע לקולי איעצך שאל תתן אל לבך לכל אשר יאמרו אנשים כאלו כי זה דרכם להראות עצמם בעיני ההמון אומרים דברים מבהילים בלי דעת ובלי תבונה ואתה לא תאבה ולא תשמע להם לשנות שום דבר בתפלותיכ' מסיבתם וגם לא תתפעל מדבורם. מה שיש לי בזה הוא מה שכתבו קצת מהמחברים בשם ספר היכלות כי זה השיר הוא שיר נחמד מאוד ויש בו שמוני' ושבעה תיבות, וסימן לדבר ראשו כתם. ועוד סימן אחר מהולל בפ"ה עמו. ועוד ראיתי כתוב שאין זה תיקון אנשי כנסת הגדולה לבד אלא שפתקא נפל מן השמים כתוב ביה (?). זה השיר מסודר בשמונים ושבעה תיבות כנזכר ועם כל זה מנהג הספרדיים שמוסיפים בו תיבות יותר כי אין בידם הנוסח ההוא המקובל ולא חששו לתוספת לא בזה ולא ביי"ח ברכות אשר גם בהם נמצא כתוב בכל ברכה וברכה מהן סך חשבון תיבת ונוסח שלהם יש שנוי מהן לתוספת ומהם לגרעון וכל זה לשאר תיבות נוספות שיש בנוסח ההוא חוץ מברוך הוא. כי ברוך הוא אינו תוספת כלל. אבל הוא מעיקר התיקון המקובל כי הנה בידי ספר פירוש התפלות על דרך הנסת' ⁹⁷ והחמי' בו מאד במי שמשנה בנוסח ההוא מברוך שאמר המקובל ומוסיף עליו שום תיבה. וכתב סדר כל אותו הנוסח בשמונים ושבעה תיבות בלי יתרון ומגרעת. ושם כתוב ברוך הוא. ומפרש אותו ולמה רומז על דרך הנסת'. ⁹⁸

התשובה מורכבת ממספר סעיפים:

1. הקדמה - אין להתרשם מכל שמועה לגבי נוסח התפילה.
2. הפניה לדברי 'קצת מחברים' שהזכירו את ספר היכלות ולמקור נוסף, כנראה מספר אור זרוע, על תיקון אנשי כנה"ג.
3. למרות זאת, נוסח ספרד הוא ארוך יותר ולא התחשבו במקורות הנ"ל.
4. לעניין השאלה הספציפית - הביטוי 'ברוך הוא' הינו חלק אינטגרלי אף בנוסח הקצר.

ניתן ללמוד ממקור זה מספר תובנות חדשות: בתקופת רלב"ח עדיין היה נוסח ספרד הרווח ל'ברוך שאמר' הנוסח הארוך, אם כי רלב"ח עצמו אחז ככל הנראה בנוסח הברכה הקצר, וכבר התהוותה מודעות הולכת וגדלה לנוסח הקצר ולסמכותו אשר גררה שאלות הלכתיות וחשש

⁹⁷ וידר מציין כי נראה שהרמיזה לספר פירוש התפלות על דרך הנסת' מתייחסת לספר אור זרוע שהיה ברשות רלב"ח. וידר, תיקונים, עמ' כט הערה 8, <הני"ל, התגבשות חלק ב, עמ' 471 הערה 8.>
⁹⁸ שו"ת רלב"ח, לעמבערג תרכה, סימן עד, דף מב ע"ב.

לפגיעה בקדושת הברכה. מלשון השאלה המשוקעת בתשובה נראה כי הביטוי 'ברוך הוא' נתפס ככל הנראה בעיני השואל, כביטוי מיותר שיוצר כפילות בברכה. הדבר ניכר מן האופן בו מוצגת הטענה כנגד האומר ביטוי זה - 'שכל האומר אותו חייב מיתה'. זוהי התייחסות קיצונית ויתכן כי היו שראו את הכפילות הנ"ל כהתייחסות לשתי רשויות.⁹⁹ השאלה התעוררה ככל הנראה כתוצאה מחשיפת השואל לנוסחי ספרד הקצרים. הביטוי 'ברוך הוא' מיד לאחר 'ברוך שאמר' אינו מופיע בארבעת כתבי היד הספרדיים אותם הצגתי ואשר מכילים נוסח קצר ל'ברוך שאמר' וכן אינו מופיע בספר 'תולעת יעקב' ובסידור הרמ"ק.

לעומת היעדר הביטוי בנוסחי ספרד הקצרים, מביא רלב"ח את הנוסח האשכנזי הקצר בכדי להראות כי הביטוי 'ברוך הוא' הינו חלק אינטגרלי בברכה, מכיוון שמצוי בנוסח זה ומסיק מכך שאין מדובר בתוספת שעלולה לפגום בקדושת הברכה ובכוונתה.

מלשונו של רלב"ח המתאר את הנוסח הקצר כנוסח ה'נכון' ואת הנוהגים כנוסח ספרד כאלה שלא חששו לדקדוק התיבות משום שאין בידם הנוסח הקצר הנכון, משתמע כי סמכות נוסח ספרד נחשבה לפחותה מסמכות הנוסח הקצר.

מן הראוי לעסוק כאן אף בשני דפוסי מחזורים שמאחרים לתקופת האר"י אולם מפאת זמנם ותוכנם, סביר כי לא הושפעו מתורתו. שניהם הודפסו בין השנים 1581–1584, כעשור אחר פטירת האר"י, אולם השפעת האר"י החלה בתקופה מאוחרת יותר, כפי שארחיב בהמשך. המחזורים מציגים בברכת 'ברוך שאמר' את נוסח האנדלוסים בסיציליה, ללא זיקה לתורת האר"י. כזכור, נכבשה סיציליה בידי פדרו השלישי, מלך אראגון, בשנת 1282, ויהודים ספרדים החלו להתיישב בסיציליה מאז ועד הגירוש. המחזור הראשון הוא מחזור ליום הכיפורים שנדון בספרות המחקר כ'מחזור בלתי נודע' משום שחסר בו השער והעמודים הראשונים ולא יכלו לקבוע היכן ומתי נדפס. יי זנה שיער שמחזור זה מציג את מנהג האנדלוזים אשר בסיציליאה, ושהמחזור נדפס בונציה סביב שנת שמ"א-שמ"ג בערך (1581–1583). במחזור מופיע (דף מג, ב-מד, א) נוסח קצר לברכה, זהה לנוסח 'מנהג האנדלוסים בסיציליה' שמופיע במחזור הבא.¹⁰⁰ המחזור השני הוא מחזור מנהג ספרד שנדפס בונציה בשנת שמ"ג/שמ"ד (1583–1584), בו מופיעות בשחרית של יום כיפור, בדף לא, א- לב, ב, שלוש נוסחאות לברכת 'ברוך שאמר'. לאחר הנוסח הארוך הרווח ישנה ההערה

⁹⁹ ראה למשל: ר' ישראל חיים פרידמן, ליקוטי מהר"ח, סאטמר תרצ"ב, דף ע, ע"ב; ר' מנחם מנדל לנדא, צלותא דאברהם חלק א, תל אביב תשי"ח, עמ' קסא.

¹⁰⁰ ראה זנה, עמ' 84 ואילך. גולדשמידט קיבל את דעתו של זנה ותיאר את המחזור במסגרת תיאורו של מנהג סיציליה. שמלצר העיר שמחזור זה היה לפני המתקין את נוסח התפילה של יהודי תוניסיה שב"שפתי רננות" (ליוורנו תקע"ו), אבל אין זה שולל את הקביעה שהמחזור הבלתי נודע אכן משקף את מנהג המערביים שבסיציליה. סרמוניטה תיאר את מנהג סיציליה וציין שברכת 'ברוך שאמר' שבמנהג זה דומה לנוסח שבמחזור רומא. ראה גולדשמיט, מחקרים, עמ' 235; שמלצר, עמ' 125–130; סרמוניטה עמ' 163.

הבאה: יולפי שיש חסידים אנשי מעשה מכוונים לומר ברוך שאמר מפ"ז תיבות ע"כ סידרנו שתי נוסחאות הללו כדי שיבחר הבוחר כרצונו. לאחר ההערה דף הסדור מתחלק לשני טורים כאשר בצד ימין מצויה הכותרת: 'ברוך שאמר מפ"ז תיבות כמנהג האנדלוזים שהלכו בס"יגיליא'. זנה מתאר את מנהג האנדלוזים בסיציליה כך:

טיבו של המנהג בנוגע לסדר הזמירות והתפלות הוא, שהיסוד הסיציליאני מכריע בו. הולך הוא ומתקרב למנהג רומניה, אבל לא חסרים בו יסודות אנדלוזיים בולטים, המקשרים אותו לסדר התפלות של הרמב"ם האנדלוזי. מלבד זה מכיל הוא הרבה יסודות, המתייחסים על המנהג הארץ-ישראלי, שנתגלו בזמן האחרון מתוך קטעי הגניזה.¹⁰¹

בצד שמאל מצויה הכותרת 'ברוך שאמר מפ"ז תיבות כמנהג האשכנזים', שאכן זהה לנוסח אשכנז. בכל שלושת הנוסחים מופיע הביטוי 'בפי עמו' ולא 'בפה עמו'. להלן אציג את נוסח האנדלוזים שזהה לנוסח איטליה מלבד תוספת מילה בנוסח האנדלוזים – 'המלך' - שהופכת את הנוסח לתואם למניין פ"ז תיבות. יש לציין כי בנוסח אשכנז מיקום המשפטים בברכה שונה מנוסח איטליה (ראה לעיל השוואת הנוסחים הקצרים - אשכנז, איטליה וצרפת) ולא נראה כי מנהג האנדלוזים הוא אימוץ של נוסח אשכנז.

1ברוך 2 שאמר 3והיה 4העולם 5ברוך 6אומר 7ועושה 8ברוך 9גוזר 10ומקיים 11ברוך 12א-
ל 13חי 14לעד 15וקיים 16לנצח 17ברוך 18עושה 19בראשית 20ברוך 21מרחרם 22על
23הארץ 24ברוך 25מרחרם 26על 27הבריות 28ברוך 29משלם 30שכר 31טוב 32ליראיו
33ברוך 34פודה 35ומציל 36ברוך 37הוא 38וברוך 39שמו 40ברוך 41אתה 42ה' 43אלוקינו
44מלך 45העולם 46הא-ל 47המלך 48המהולל 49המשובח 50המפואר 51בפי 52עמו
53ובלשון 54ככל 55חסידיו 56ועבדיו 57ובשירי 58דוד 59עבדך 60נהללך 61ה' 62אלוקינו
63נשבחך 64נפארך 65נרוממך 66נמליכך 67נזכירך 68נזכיר 69את 70שמך 71מלכנו
72אלקינו 73יחיד 74חי 75העולמים 76משובח 77ומפואר 78עדי 79עד 80שמו 81הגדול
82ברוך 83אתה 84ה' 85מלך 86מהולל 87בתשבחות.

המחזור הראשון, בו עסק זנה, נדפס ככל הנראה כמענה לביקוש מצומצם מצד קהילה ששימרה את מנהגה הקדום - מנהג האנדלוזים בסיציליה, ואין לראות בו עדות להעצמת הנוסח הקצר בספרד. לעומת זאת, הדפסת מחזור ספרדי ליום כיפור הכולל בתוכו שלוש נוסחאות, כאשר

¹⁰¹ זנה, עמ' 86.

שתיים מהן הינן של פ"ז תיבות, משקפת לדעתי את תהליך ההטמעה של הנוסח הקצר בסידורי ספרד ואת הביקוש לנוסח זה דווקא מצד מתפללים, כפי שמציין המדפיס: 'ולפי שיש חסידים וכו'. יש לי הרושם כי הופעתם של הנוסחים החלופיים אפילו במחזור, בשונה מסידור לימות החול, מעידה על השפעה משמעותית של הנוסח הקצר, מכיוון שכזכור ישנה תוספת מיוחדת בנוסח הארוך ליום הכיפורים. ויתור על הנוסח הארוך ובחירה בנוסח הקצר, שוללת מן המתפלל את האפשרות להזכיר את קדושת היום בברכה, ולמרות זאת - היו כאלה שביכרו את אמירת הנוסח הקצר ביום הכיפורים על פני אמירת הנוסח הארוך עם התוספת המיוחדת. בפרק הרביעי אראה כי היו סידורים שהביאו אף הם שלושה נוסחים ליום חול, אולם בתפילות שבת הביאו רק את הנוסח הארוך, ככל הנראה בשל התוספת הנהוגה בשבתות. אך כאן בחר, כאמור, המדפיס להציג את שלוש הנוסחאות במחזור ליום הכיפורים.

פרק שלישי : נוסח האר"י

גירוש ספרד בשנת 1492 וכיבוש ארץ ישראל בידי צבאות הסולטן סאלים הראשון בשנת 1516 הביאו לגידול היישוב היהודי בארץ ישראל, שהתרכז בעיקר בירושלים ובצפת. העיר צפת הפכה כבר באמצע המאה ה-16 מרכז גדול לתורת הנגלה ולתורת הנסתר ושימשה כמקור העיקרי להפצתה של תורת הסוד לכל העולם. בתוכה התפתחה קהילה משגשגת בה התרכזו מספר גדול של מקובלים, בעלי הלכה, דרשנים ומשוררים. המפורסם מן המקובלים היה ר' יצחק לוריא, האר"י הקדוש, אשר למרות פטירתו בגיל צעיר, הותיר את חותמו על פני כל העולם היהודי עד ימינו אנו.

האר"י נולד בירושלים בשנת 1534 לאביו ר' שלמה לוריא-אשכנזי, שכפי שהעיד שמו, הגיע לעיר מאשכנז. בהיותו כבן שמונה נפטר אביו, ואמו ירדה להתגורר במצרים. האר"י גדל בבית דודו הספרדי ולכן בתורתו ישנו מיזוג של שתי מסורות- האשכנזית והספרדית, אם כי המינוח המדויק של כל מסורת אינו ברור. בשנת 1570, עלה לעיר צפת והתיישב בה, שם שימש כעין תלמיד-חבר לר' משה קורדובירו, שנפטר פחות משנה לאחר הגעתו של האר"י לצפת.

האר"י הניח אחריו כמה 'כיתות' תלמידים אולם תלמידו המובהק היה ר' חיים ויטאל קאלאברייזי שכינס את תורת רבו בספרו 'עץ חיים', ספר שזכה למהדורות רבות. בתחילה ערך את תורת האר"י על מנת לפרסמה בדפוס אך משום מה חזר בו והצניע את החיבור. הם נשארו מכוסים עד לשנת 1587, אז החלו הכתבים להתפרסם שלא ברצונו. תורת האר"י נתפשטה בכל התפוצות רק כחמישים-שמונים שנה לאחר פטירת האר"י בשנת 1572, ככל הנראה בשל הרצון לשמור את התורה רק לאנשים הראויים לה.

האר"י בנה על יסוד ה'זוהר' תורת סוד חדשה שמטרתה היא הכשרת הדרך לגאולה על ידי תיקון הפגם שבבריאה. מקום מיוחד תופסת תורת הכוונות במשנת האר"י, הקשורה בתורת התיקון שלו. יש לכוון בכל מעשה על מנת להביא לתיקון, ועל אחת כמה וכמה יש לכוון בתפילה. תפילה בכוונה נכונה מביאה לתיקון העולמות ולאיחוד האדם עם השכינה. לכן היה האר"י מדקדק בכל אות בתפילתו והיה מוצא בהן כוונות נסתרות.¹⁰²

מן האר"י עצמו לא נותר בידינו נוסח תפילה, אך תלמידו המובהק, ר' חיים ויטאל, הביא את כוונות התפילה ונוסחאותיה בחיבורו 'עץ חיים', שהוא החיבור המוסמך והמקיף לכלל תורת

¹⁰² אביבי, האר"י, חלק ג, עמ' 873; אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 287-288; שלום, קבלה, עמ' 91-95; תמר, האר"י, עמ' 9-56.

האר"י. חיבורו החשוב של ר' חיים ויטאל, היה גנוז בביתו ולאחר מכן בבית בנו, ר' שמואל ויטאל. רק בשנת ת"ט (1649), למעלה משבעים שנה לאחר כתיבת החיבור, החליט ר' שמואל כי הגיעה העת להוציאו מגניזתו ולגלותו ברבים. מכיוון שראה כי הספר אינו מסודר כראוי, ערכו מחדש על פי נושאים, וקרא לו 'שמונה שערים', כאשר השער השישי הוא 'שער הכוונות', בו סידר ר' שמואל את כל כוונות התפילה הפזורות בספר 'עץ חיים' על פי סדר התפילה. לאחר פירסומו הועתק החיבור בכתב יד פעמים רבות, אולם אך במחצית השניה של המאה ה-19 הובא לדפוס.¹⁰³

האר"י התפלל בנוסח ספרד, לבד ממקומות בהם שינה מן הנוסח. ר' חיים ויטל ציין כאמור אף את נוסחאות התפילה של האר"י בחיבור 'עץ חיים'. כיוון שכתובת סידור מקיף הייתה מלאכה מורכבת, השתמש ר' חיים ויטל בסידור מנהג ספרד דפוס ונציה רפ"ד וכאשר שינה האר"י מן הנוסח הנדפס, ציין זאת ר' חיים ויטל בחיבורו, שנערך על ידי בנו.¹⁰⁴ וכך כותב ר' חיים ויטל לגבי ברכת 'ברוך שאמר':

ברוך שאמר יש בו פ"ז תיבות וי"ג ברוך. וזה נוסחו [...] וצ"ל ברוך מרחם על הבריות בשבא הבי"ת והר"י"ש חיריק והיו"ד בחולם. וכן נזכר בספר היכלות גם צ"ל מהולל בפה עמו ולא יאמר בפי ביו"ד לפי שמלת בפה היא בגימטריא פ"ז כמנין פ"ז תיבות שיש בברוך שאמר.¹⁰⁵ גם בתשבחות התי"ו בחיריק ולא בשורק כמו שכתבו המדקדקים, והרד"ק ז"ל כתב שהוא במשקל תפארת.¹⁰⁶

ר' חיים ויטל מביא אף הוא את 'ספר היכלות' כחיזוק לאמיתות הנוסח ומוסיף מספר הערות לשוניות שתפקידן להביא לדקדוק מקסימלי בביטוי המילים בברכה. כפי שכתבתי, סידור ונציה רפ"ד היה סידור הבסיס של ר' חיים ויטל. להלן אשווה בין נוסח זה, שהיה נוסח ברכה ארוך כמקובל בספרד, לנוסח האר"י. הסדורים המאוחרים יותר שלא שינו מן הנוסח הקדום, תואמים ברובם לנוסח זה ולא לנוסחים העתיקים יותר אותם הצגתי לעיל ולכן חשוב היה לי להביאו בשלימותו על מנת להציג בסיס נוח להשוואה.

¹⁰³ ראה אביבי, האר"י, חלק ב, פרק כ, סעיף צא, עמ' 673–676; שלום, ויטאל, עמ' 88 ואילך.

¹⁰⁴ רימר בספרו תפילת חיים מאריך לבאר כי הנוסח ונציה רפ"ד הוא אכן סידור הבסיס וכאשר לא מסר האר"י לתלמידו נוסח שונה, הרי שכוונתו הייתה לדבוק בנוסח ספרד ולהעמידו על אמיתותו. כהוכחה מביא את המובאה הבאה: "וזה נוסח התפלה כאשר קבלתי ממורי ז"ל. וכדי שלא אאריך, אכתוב סדורו כפי דפוס הסדור של כל השנה ממנהג ספרד, הנדפס בשנת רפ"ד ליצירה", (שער הכוונות, ירושלים תשכ"ג, מהדורת צילום של ירושלים תרס"ג, ענין נוסח התפילה דף נ ע"ב ט"ב) ומדייק מלשונה כי זו אכן הייתה כוונת האר"י. ראה הנ"ל עמ' 16–23.

¹⁰⁵ בענין שינוי זה ראה ויטל, תיקונים, עמ' כז-מז, >הנ"ל, התגבשות, עמ' 469–489. ויטל מראה כי טעמו של האר"י לשינוי שהוא בבחינת טעות לשונית היה בבחינת טעם מחודש למסורת אשכנזית קדומה יותר שנבעה ממניעים של שמירה על כבוד ה'.

¹⁰⁶ שער הכוונות, ענין תפלת שחרית דף נא ע"א.

נוסח האר"י ב'שער הכוונות'	דפוס ונציה רפד
<p>ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך עושה בראשית ברוך מרחם על הארץ ברוך מרחם על הבריות ברוך משלם שכר טוב ליריאו ברוך חי לעד וקיים לנצח</p>	<p>ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך עושה בראשית ברוך מרחם על הארץ ברוך מרחם על הבריות ברוך משלם שכר טוב ליריאו ברוך מעביר אפילה ומביא אורה ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח ברוך שאין לפניו עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד צדיק הוא בכל דרכיו ; (ובשבת מוסיף זה) ברוך המנחיל מנוחה לעמו ישראל ביום שבת קדש.</p>
<p>ברוך פודה ומציל ברוך שמו בא"י אמ"ה הא-ל אב הרחמן המהולל בפה עמו משובח ומפואר בלשון חסידי ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהלך ה' אלוקי בשבחות ובזמירות ונגדלך ונשבחך ונפארך ונמליכך</p>	<p>ברוך הוא וברוך שמו וברוך זכרו לעולמי עד ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם המלך הגדול והקדוש אב הרחמן מהולל בפי עמו משובח ומפואר בלשון כל חסידי ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהלך ה' אלוקינו בשבחיו ובזמיריו נהודך נגדלך נשבחך נפארך נרוממך ונמליכך ונקדישך ונעריצך</p>
<p>ונזכיר שמך מלכנו אלקינו יחיד חי העולמים מלך משובח ומפואר עדי עד שמו הגדול ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות.</p>	<p>ונזכיר שמך מלכינו אלוקינו יחיד חי העולמים משובח ומפואר שמו עדי עד ברוך אתה ה' מלך מהולל בתושבחות.</p>

דפוס ונציה מכיל את הביטויים האופייניים לנוסח ספרד וכן מביא תוספת לשבת. כמו כן כולל את הביטוי 'צדיק הוא בכל דרכיו' שיופיע בסידורים רבים.

נוסח האר"י על פי ר' חיים ויטאל דומה מאוד לנוסח אשכנז בשני הבדלים. ההבדל הראשון והמשמעותי הינו במיקום הביטוי 'ברוך עושה בראשית' שבנוסח אשכנז מופיע מיד לאחר הביטויים 'ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא' ואילו בנוסח האר"י הוא מופיע לאחר הביטוי 'ברוך גוזר ומקיים', בדומה לנוסח ספרד. ההבדל השני הינו בביטוי 'בפי עמו' בנוסח אשכנז, לעומת 'בפה עמו' אצל האר"י.¹⁰⁷

חלמיש הצביע על כוחה הרב של השפעת האר"י בנושא התפילה :

הופעתו של האר"י על בימת ההיסטוריה שינתה או עיצבה נתונים רבים, ובכללם הלכות והליכות בתפילה. האוטוריטה (אולי נכון יותר : הכריזמה) שלו היתה כה גבוהה, שדברים הרבה מתחום הקבלה חדרו באמצעותו.¹⁰⁸

ברכת 'ברוך שאמר' הינה דוגמא חשובה להשפעה הזו. נוסח ספרד לברכה, שכפי שהראיתי בפרק הקודם היה ברובו הגדול הנוסח הארוך, שינה אט אט את צורתו לנוסח האר"י בעקבות דברי ר' חיים ויטל ב'שער הכוונות'. אמנם, השינוי היה מדורג ביותר, כפי שאראה בפרק הבא, אך המקור לשינוי היה מסורת הנוסח של האר"י.

גורם משמעותי נוסף שסייע בהפצת הנוסח הקצר הוא המעבר לשימוש בסידורי תפילה מודפסים. רייף עמד על המאפיינים החדשניים הטמונים בסידור המודפס לעומת התקופה הקודמת בה השתמשו בסידורים כתובי יד. הוא השווה את המהפכה שחולל הדפוס בזמנם למהפכה אותה יצר המחשב בזמננו. בין המאפיינים אותם מנה יש להזכיר את הסטנדרטיזציה של נוסחי התפילות השונים באמצעות הדפסתם, בגלל כוחה הרב של המלה המודפסת.¹⁰⁹ חלמיש הזכיר אף הוא את השפעת הדפוס מספר פעמים וכתב כי :

דרך הסידורים המודפסים הוקלה בלא ספק השפעתם של המקובלים, בעיקר של הקבלה הלוריאנית ושלוחותיה, שתרמה רבות להרחבת סידור התפילה ולעיצוב אופיו. סמיכות הזמנים שבין תחילת השימוש בהמצאת הדפוס והתפנית שאירעה בקבלה ביציאתה מחוגים אקסלוסיביים לרשות הרבים, היתה בוודאי פורייה למדי...¹¹⁰

¹⁰⁷ ראה גם רימר, תפילת חיים, עמ' לח, הערה נב ב'פוחת שערים'; חלמיש הראה כי האר"י שמר על מנהגים ונוסחאות שמקורם באשכנז, אך תפיסתו המיסטית של האר"י היא זו שקובעת את חשיבותם והכללתם בתורתו. ראה חלמיש, זיקה, עמ' 243 ואילך. <הני"ל, חקרי קבלה עמ' 376 ואילך>.

¹⁰⁸ חלמיש, בעיות, עמ' 220. <הני"ל, הקבלה, עמ' 41>.

¹⁰⁹ רייף, מכתב יד לדפוס, עמ' 104–108; הני"ל, התפילה, עמ' 245–250.

¹¹⁰ חלמיש, הקבלה, עמ' 14.

פרק שלישי : נוסח האר"י

שילובם של שני הגורמים הנזכרים, הטמעתם של שינויים בסידור התפילה באמצעות בתי הדפוס וסמכותו הרבה של האר"י הרחיבו בצורה משמעותית את מגמת החלפת הנוסח הארוך בנוסח הקצר.

פרק רביעי: נוסח ספרד בברכת 'ברוך שאמר' לאחר תקופת האר"י

(להוסיף מנחת אהרן, כלל יב אות לד)

בפרק זה אנסה לבחון את מידת החדירה וקצב ההתפשטות של נוסח התפילה שקבע האר"י לברכת 'ברוך שאמר' על פי 'שער הכוונות'. בחינה זו תיערך כאמור בשני מישורים: המישור ההלכתי כפי שמתבטא בספרות הפוסקים והמישור הליטורגי המתבטא בסידורי התפילה.

ידיעה על מידת התפוצה של הנוסח הארוך בדורות הסמוכים לתקופת האר"י אפשר למצוא בדברי ר' חיים בנבנישתי (קושטא 1603 - איזמיר 1673) בספרו 'כנסת הגדולה':

בנוסח ב"ש (?) עד התחלת הברכה [...] יש עשרה ברוך¹¹¹ [...] בשבת אומרים ברוך המנחיל מנוחה לעמו ישראל וביום טוב ברוך שנתן מועדי שמחה¹¹² לעמו ישראל ובראש השנה אומר [...] וביום הכפורי [...] וכו' הר"ד אבודרהם ז"ל ומנהגנו לומר בשלוש רגלים את יום חג פלוני הזה את יום טוב מקרא קודש הזה וביום הכפורים...¹¹³

ר' חיים בנבנישתי ציין כי האבודרהם כתב מספר תוספות לימים מצויינים בברוך שאמר ואילו מנהג אנשי המקום להזכיר את המועד במילים אחרות. נוסח התוספות אותן מביא 'כנסת הגדולה' כמנהג המקום הינו ייחודי בלשונו ומזכיר את לשון נוסח ברכת 'עלה ויבוא'. התוספות הנהוגות ב'ברוך שאמר' הינן ייחודיות לנוסח ספרד הארוך ואם כן ניתן להסיק מכך כי בתורכיה בתקופה הנדונה היה נהוג הנוסח הארוך. ר' חיים בנבנישתי היה מגדולי רבני איזמיר במאה ה-17 ונראה כי

¹¹¹ ר' חיים בנבנישתי מצטט את המהרש"ל שאומר: 'לפי שבנוסח ברוך שאמר עד התחלת הברכה דהיינו בא"י אמ"ה הא-ל אב הרחמן כו' יש עשר ברוך מכוונים כנגד עשרת הדברים המבין ישכיל וידע זולת ברוך הוא בתחילה וברוך שמו בסוף אינה מן המניין שהם נגרים אחר הברכות'. ר' שלמה לוריא, שו"ת מהרש"ל, לובלין שני"ט, סימן סד, דף נד ע"ב. ציטוט זה יוצר לכאורה קושי בזיהויה של נוסח הברכה כנוסח ארוך אצל בעל 'כנסת הגדולה', מכיוון שבדברי מהרש"ל מתייחסים לנוסח אשכנז הקצר ולא לנוסח ספרד הארוך. אמנם, מספר 'ברוך' בנוסח ספרד ונציה רפ"ד אותו הבאתי לעיל ואשר הוא נוסח ספרדי מייצג בתקופה הנדונה, לאחר ההשמטות המופיעות בדברי מהרש"ל ור' חיים בנבנישתי, הוא אכן עשר פעמים. מספר 'ברוך' בנוסח אשכנז לפי חישוב המהרש"ל הוא יותר בעייתי אלא אם מחשבים גם את 'ברוך אתה...! לאחר הפתיחה הפיוטית, כפי שיכול להשתמע מדבריו. יוצא מכאן כי חישובים שונים יכולים להראות תוצאה זהה, גם אם הנוסח שונה. התוצאה הזוהי יכולה להוצר אם מבחינים בין מספר הפעמים בהם מופיעה המילה 'ברוך' למספר המילים הכולל בברכה. גם אם 'הנוסח הארוך' כפי שהגדרתי אותו בראשית העבודה מכיל מספר מילים גבוה יותר, הרי שמספר הביטויים הפותחים ב'ברוך' יכול להיות זהה לנוסח הקצר. למניין 'ברוך' בברכת 'ברוך שאמר' במהלך הדורות ראה חלמיש, הקבלה, עמ' 33-37. >הני"ל, סתרי קבלה, עמ' 112-117.

¹¹² הביטוי 'מועדי שמחה' מופיע בחתימת הברכות הארץ ישראליות לתפילת העמידה של שלוש רגלים: 'ברוך אתה ה' מקדש ישראל... ומועדי שמחה והזמנים (והרגלים) ומקראי קדש', וייתכן כי מקורו מארץ ישראל. ראה פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 97.

¹¹³ ליורנו תרי"ח, חלק או"ח דף ז, א, סעיף נא.

המנהג אותו הוא מציג משקף את המנהג הרווח. העובדה שאין הוא מתייחס לנוסח הקצר, לחיוב או לשלילה, יכולה אף היא להעיד כי הוא לא היה מצוי במידה שתחייב התייחסותו.

בכורת הנוסח הארוך בקרב המתפללים באה לידי ביטוי אף בדברי ר' ישראל יעקב אלגאזי (איזמיר 1680 - ירושלים 1757), שהביא בספרו 'שלמי צבור' את דברי ר' חיים בנבנישתי והעיר עליהם. לאחר שביאר את ענייני הדקדוק בברכה (בריות, תשבחות, בפה) כתב:

כתב הכנה"ג בשם רש"ל דבנוסח ב"ש עד התחלת הברכה ברוך אתה ה' יש בו עשרה מכוונים כנגד עשרת הדברות [...] עכ"ל ובספר הרד"א כתב עשרה ברוך כנגד עשר' מאמרות שבהם נברא העולם עש"כ (?) וכ"ז לפי נוסחא שלהם **וכמו שכתוב ברוב הסיפורים** אבל לפי נוסחת רבינו האר"י זלה"ה אין להוסיף על פ"ז תיבות שהם כנגד[...] ויש בנוסחו י"ג ברוך. (ההדגשה שלי).¹¹⁴

ר' ישראל יעקב אלגאזי ביאר כי ההקבלה בין עשרה ברוך בברכה לבין עשרת הדברות ועשר המאמרות בהם נברא העולם אותה הביאו ר' חיים בנבנישתי ור' דוד אבודרהם מתייחסת לנוסח ספרד הארוך שנקרא בפיו 'נוסחא שלהם'.¹¹⁵ הוא ממשיך ואומר כי נוסח זה מצוי ברוב הסיפורים בזמנו לעומת נוסח האר"י שעומד בעמדת מיעוט. מדבריו משתמע כי בענין נוסח התפילה היו שתי קבוצות: קבוצת הרוב וקבוצת מיעוט בדלנית שהתייחסה לנוסח הרווח בתור 'נוסחא שלהם' שאינה מעניין הקבוצה הדביקה בנוסח האר"י.

הדי עימות סביב הנוסח נשמעים בדברי החיד"א (ירושלים 1724 - ליוורנו 1806)¹¹⁶: 'ואף אם הצבור יאמרו הנוסח אחר הוא לבדו יאמר הנוסח המתוקן הנז"ל. החיד"א מדריך את המתפלל שרוצה לדבוק בנוסח האר"י כיצד לנהוג בחכמה בבית הכנסת. כאשר הקהל אינו מוכן לשנות את הנוסח הרווח לנוסח האר"י, על האדם הפרטי לומר בצנעא את נוסח האר"י, ללא יצירת מחלוקות. ואף בדברי ר' אליעזר פאפו (1786–1827), בעל ה'פלא יועץ' שניהן כרב בבולגריה אנו מוצאים הדרכה דומה:

צריך לומר נוסח של פ"ז תיבות **הנדפס באיזה סדורים ואשר אין לו יכתבנו בסיפורו** ולא ישתנה בשום זמן לא בשבת ולא בי"ט בל תוסיף ובל תגרע, **ואם הקהל יאמרו נוסח אחר הוא יאמר בצנעא** נוסח של פ"ז תיבות כי יש בו סודות עמוקים והמשנה מגרעות נתן, ולכן

¹¹⁴ שלמי ציבור, שאלוניקי תק"נ דף סו עמוד ב.

¹¹⁵ וראה לעיל הערה 105 התייחסותי למניין 'ברוך'.

¹¹⁶ מחקרים על אישיותו ופועלו ראה בתוך: ספר החיד"א (בעריכת מאיר בניהו), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט.

יאמר בפ"ה עמו גי' פ"ז ברוך המרחם על הבריות כצ"ל בתשבחות התי"ו בחיריק.

(ההדגשה שלי).¹¹⁷

ר' אליעזר פאפו מדריך את המתפלל לומר את הנוסח בצנעא אם הקהל אומרים את הנוסח הרווח, ככל הנראה בעקבות החיד"א. נתון נוסף שעולה מתוך הקטע המצוטט הוא שבתקופת ה'פלא יועץ' בבולגריה עדיין לא היה מצוי נוסח האר"י כל כך בסידורים: 'הנדפס באיזה סדורים', והמעוניין לדקדק לפי נוסח האר"י היה צריך להעתיקו לתוך הסידור. בהוראה כזו ישנו תמריץ למדפיסים שידפיסו את נוסח האר"י ליד הנוסח המקובל כדי שהמתפלל לא יצטרך להעתיק אותו בעצמו.

המקורות אותם הצגתי לעיל מצביעים על הנוסח הארוך כנוסח הרווח שנאמר על ידי הקהל בבית הכנסת במשך שלוש מאות שנה אחר תקופת האר"י. אמנם, עיון בסידורים למן המאה ה-17 ואילך מציג תמונה מגוונת יותר: בסידורים שבדקתי לא הודפס נוסח האר"י בלבד, אך כבר בתקופה מוקדמת למדי מופיע הנוסח הקצר, ובהמשך נוסח האר"י, כגרסה חלופית לברכה. ארבע אפשרויות שונות להצגת נוסח 'ברוך שאמר' מופיעות בסידורים: האחת - נוסח ארוך בלבד, לעיתים עם התייחסות לעניין פ"ז תיבות, השניה - שלושה נוסחים - נוסח ארוך ושני נוסחים נוספים המכילים פ"ז תיבות, האחד כמנהג אשכנז והשני כמנהג האנדלוסים בסיציליה, השלישית - שני נוסחים - נוסח ארוך ונוסח האר"י והרביעית - נוסח האר"י בלבד.¹¹⁸ סידורים המכילים את נוסח האר"י בלבד הינם תופעה מאוחרת ומופיעים החל מאמצע המאה ה-19, אולם שלוש האפשרויות הנוספות הופיעו במקביל למן המאה ה-17.

לאלה אציין יוצא דופן אחד והוא 'סדר תפלות כמנהג קהל קדוש ספרד', אמסטרדם שפ"ו (1626?): בסידור מופיעות שתי פתיחות לפני הברכה: 'רשות לברוך שאמר לר' יצחק', 'מחרד לברוך שאמר לר' יצחק'.¹¹⁹ הברכה עצמה מכילה 87 תיבות אשר אינן זהות לנוסח האר"י וללא הערה המציינת את ההקשר לפסוק 'ראשו כתם פז'. נראה לי כי הסידור שייך עדיין לסגנון הסידורים בעלי הנוסח הקצר בתקופה שלפני האר"י, כפי שהראיתי בפרק שני. יש לציין כי ישנה

¹¹⁷ חסד לאלפים, שלוניקי תרא, סימן נא ס"ק ב, עמ' עח.

¹¹⁸ הקדמתי את המחלקה הכוללת שלושה נוסחים מכיוון שבה עדיין לא מופיע נוסח האר"י וככל הנראה הסידורים הנכללים בה מייצגים שלב קדום יותר בתהליך העברת הנוסח.

¹¹⁹ על פיוטי הרשות והמחרד ראה: אלבוגן, התפילה בישראל עמ' 156-157. על המחרד ראה: חזן, אפרים, 'שמונה פיוטי "מחרד" לשבת חתונה למנדיל אביזמרה', פרקי שירה: מגנזי השירה והפיוט של קהילות ישראל, א, רמת גן תש"ן, עמ' 147-161.

זיקה הדוקה בין הנוסח כאן כולל הרשויות לבין הנוסח במחזור ליום הכיפורים שלפי השערת ישעיה זנה מיוחס למנהג סיציליה. ייתכן כי אף הסידור הנ"ל משתייך למנהג סיציליה.¹²⁰

עדות מעניינת להשפעת נוסח האר"י לברכת 'ברוך שאמר' מופיעה בסידור כתוב יד מן המאה ה-15. הסידור הכיל, ככל הנראה, נוסח ברכה ארוך כמקובל בספרד, אולם עיון בסידור מעלה כי הנוסח עבר התאמה לנוסח אותו מסר האר"י. יתכן כי בעל הסידור היה מעוניין לקיים את הוראתו של רבו בדבר הנוסח הראוי ולכן שינה את הנוסח בסידורו. יש לציין כי בעל הסידור היה ככל הנראה בקי בתורת הקבלה ועל כן תעדנה ההערות הרבות שמתייחסות לעניינים קבליים בסידורו.

כ"י קיימברידג' - האוניברסיטה ADD 1204 הוא סידור כתוב על קלף ומיוחס למאה ה-15. בצידי הדפים נוספו הערות רבות על דרך הסוד. בראש כתב היד מצויה הערת קולופון "לע"ק[?]. האל הון הצעיר שלמה חזן ס"ט". הנוסח הוא ספרדי במובהק - הביטויים 'ויצמח פורקניה' בקדיש, 'אהבת עולם' בברכות קריאת שמע, 'ולמשה ציווית' במוסף של שבת מופיעים בו. סביב 'ברוך שאמר' ישנן הערות רבות לא קריאות ברובן אך ברור למדי כי מוזכרים שם מושגים קבליים. המעיין בסידור מוצא נוסח ברכה קצר, אולם בחלק השני, החותם, של הברכה ישנה כפילות והנוסח מופיע פעמיים. באמצע החלק הפיוטי הפותח ישנו מרווח ריק והמשפטים המופיעים בחלק זה נכתבו בכתב יד שונה. אדם שאינו מודע לגרסאות 'ברוך שאמר' עומד נבוך מן הבלבול השורר בברכה. עיון מדוקדק מעלה כי נוסח הברכה היה ארוך אך מעתיק מאוחר שינה את הנוסח והתאימו לנוסח הקצר ומכאן נוצר הבלבול בברכה. ככל הנראה לא כלל הנוסח המקורי את מטבע הלשון 'ברוך מעביר אפילה ומביא אורה'. אי-הופעת ביטוי זה בנוסח המקור מתחייבת בבדיקת מספר המילים הנכנסות במרווח שנוצר בעקבות מחיקת הנוסח המקורי והוספת הנוסח הקצר. כזכור, משפט זה חסר כבר בנוסח הברכה בסידור ר' שלמה בר נתן.

להלן אציג טבלה המשווה בין נוסח כתב היד לנוסח האר"י. ההתאמה אינה מושלמת ומספר המילים בכתב היד הוא 91, לעומת 87 אצל האר"י, אולם לאור הדמיון הרב בין הנוסח המתוקן בכתב היד לנוסח האר"י אפשר לראות את נוסח האר"י כמקור ההשפעה לתיקון כתב היד. הדמיון לנוסח האר"י מתבטא בהותרת הביטוי 'ברוך עושה בראשית' במקומו, בשונה מנוסח אשכנז, בהוספת הביטוי 'ברוך פודה ומציל' ו'ברוך שמו', בהחלפת 'המלך הגדול והקדוש' ב'האל-ל אב

¹²⁰ ראה גולדשמידט, יוון, עמ' קכ-קכח. <הנ"ל, מחקרים, עמק 234-239>.

הרחמן, במחיקת המילים 'כל', 'נהודך', 'שמו' ובהוספת תיבת 'מלך'. הוספות והשמטות אלו יוצרות זיקה משמעותית לנוסח האר"י. המילים הנטויות נוספו בכתב יד שונה בסידור.

נוסח האר"י	נוסח כ"י אוקספורד 1204
<p>ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך עושה בראשית ברוך מרחם על הארץ ברוך מרחם על הבריות ברוך משלם שכר טוב ליראייו</p> <p>ברוך חי לעד וקיים לנצח</p> <p>ברוך פודה ומציל</p> <p>ברוך שמו</p> <p>בא"י אמ"ה הא-ל אב הרחמן המהולל בפה עמו</p> <p>משובח ומפואר בלשון</p> <p>חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהללך ה' אלוקינו בשבחות ובזמירות</p> <p>ונגדלך ונשבחך ונפארך ונמליכך</p>	<p>ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך עושה בראשית ברוך מרחם על הארץ ברוך מרחם על הבריות ברוך משלם שכר טוב ליראייו.</p> <p>ברוך א-ל חי לעד וקיים לנצח</p> <p>ברוך פודה ומציל</p> <p>וברוך שמו</p> <p>בא"י אמ"ה הא-ל אב הרחמן המהולל בפה עמו</p> <p>----- (רווח של שני שליש שורה עם סימני מחיקה קלים) צדיק הוא בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו. ברוך פודה ומציל ובשבת אומר ברוך המנחיל מנוחה לעמו ישראל ביום שבת קודש ברוך הוא וברוך שמו וברוך זכרו לעולמי עד בא"י אמ"ה המלך הגדול והקדוש אב הרחמן מהולל בפ---(רווח של מילה אחת)</p> <p>משבח ומפואר בלשון כל (קו מחיקה על המילה כל)</p> <p>חסידיו ועבדיו ובשירי דוד עבדך נהללך ה' אלוקינו בשבחיו ובזמיריו נהודך (קו מחיקה על המילה נהודך)</p> <p>נגדלך נשבחך נפארך נרוממך ונמליכך ונקדישך</p>

ונעריצך	
<p>ונזכיר שמך מלכנו אלקינו יחיד חי העולמים מלך משובח ומפואר שמו (קו מעל המילה שמו) עדי עד בא"י (שמו הגדול נוסף מעל בא"י) מלך מהולל בתושבחות (נראה כי הוּו במילה תושבחות התקצרה ליוּד- בתישבחות).</p>	<p>ונזכיר שמך מלכנו אלקינו יחיד חי העולמים מלך משובח ומפואר עדי עד שמו הגדול ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות.</p>

* * *

בראשית המאה ה-17 ניכרת השפעת מסורת פ"ז התיבות על הנוסח הארוך בסידורי ספרד, אך בשלב זה עדיין ללא זיקה ברורה לנוסח האר"י. דפוס ונציה שס"א (1601?), 'סדר תפלות כל השנה כמנהג ק"ק ספרד', מציג נוסח ארוך, אולם לאחר המילים 'בלשון כל חסידיו ועבדיו' מופיעה הערה: 'עד כאן פ"ז תיבות'. הערה זו טומנת בחובה את הרצון לכוון למניין פ"ז תיבות בהשפעת הקבלה תוך שמירה על הנוסח המסורתי. הערה זו מעידה ככל הנראה על השפעה קבלית אולם אין לראות בהערה זו את השפעת האר"י, מכיוון שהסידור יצא לאור סמוך מאוד לתקופת האר"י. כאמור, 'שער הכוונות' החל להתפרסם רק במחצית השנייה של המאה ה-17, ולא מסתבר כי נוסח האר"י כבר הגיע לשכבות העממיות בתחילת המאה. אף ב'סדר תפלות למועדים טובים כמנהג ק"ק ספרדים' שנדפס בוונציה בשנת שצ"ה (1635?), דף לג, ב, הדפיסו את הנוסח הארוך בלבד. הסידור הטיפוגרפי מלמד על הכרת הרעיון שצריך לומר פ"ז תיבות משום שהמלים 'בלשון כל חסידיו ועבדיו' מוצגות כאילו הן סוף פיסקה ומלים אלה סיימו, כאמור, את מניינם של פ"ז תיבות בנוסח הספרדי הארוך.¹²¹ ייתכן כי זוהי העתקה מן הסידור הקודם והמדפיסים השמיטו את ההתייחסות למניין התיבות מכיוון שלא היתה חשובה בעיניהם.

סידורים המכילים שלושה נוסחים היו נפוצים למן אמצע המאה ה-17 ועד המחצית הראשונה של המאה ה-18, אף כי הופיעו עוד קודם לכן, בסוף המאה ה-16, כפי שהראיתי בפרק השני. אפשר להצביע על שתי מהדורות שבחרו בדרך זו: סדר תפלות ופזמונים ותחנונות וקנינות והפטרות, אמשטרדם ת"ד (1644?), דף לא, א-לב, א, וכן סדר תפלות תחנונות ופזמונים.. ובתוספת מרובה

¹²¹ על הטיפוגרפיה בסידור, ובסידורים המודרניים בפרט, ראה: בר אילן, טיפוגרפיה, עמ' 505 ואילך.

בדקדוקים והגהות על דרך האמת, ונציה תט"ז (1656?), דף לא, א-לב, א.¹²² דפוס אמשטרדם ת"ד הופיע במספר מהדורות שהאחרונה אותה איתרתי היא משנת תפ"ח (1728): (ראה להלן). בסידור מופיע בתחילה הנוסח הארוך כפי המקובל בספרד, אך כאן הביטוי 'ברוך הוא' לאחר הביטוי 'ברוך שאמר והיה העולם' אינו נמצא. כזכור, ביטוי זה עמד במוקד השאלה שהופנתה לרלב"ח בנוגע לנוסח 'ברוך שאמר'. לאחר המלים 'בלשון כל חסידיו ועבדיו ישנה הערה: 'עד כאן פ"ז תיבות', המעידה על רצון לדבוק בנוסח פ"ז תיבות מבלי לשנות את הנוסח הרגיל. בסיום הנוסח הארוך מצויה הערה נוספת: 'ולפי שיש חסידים ואנשי מעשה מכוונים לומר ברוך שאמר מפ"ז תיבות על כן סידרנו שתי נוסחאות הללו כדי שיבחר הבורח כרצונו'. לאחר ההערה דף הסדור מתחלק לשני טורים כאשר בצד ימין מצויה הכותרת: 'ברוך שאמר מפ"ז תיבות כמנהג האנדלוזים שהלכו בס"יגיליא', ובצד שמאל מצויה הכותרת 'ברוך שאמר מפ"ז תיבות כמנהג האשכנזים', שאכן זהה לנוסח אשכנז. בכל שלושת הנוסחים מופיע הביטוי 'בפי עמו ולא בפיה עמו' כמסורת האר"י. כל הפרטים הללו הופיעו כבר במחזור מנהג ספרד, ונציה שמ"ג-שמ"ד, בו עסקתי בסיום הפרק השני.

לעומת זאת, בתפילת שחרית של שבת, דף קד, ב-קה, א, מופיע הנוסח הארוך בלבד באמשטרדם ת"ד, כולל איזכור השבת, המילים 'כל חסידיו ועבדיו מסיימות פיסקה אולם ההערה 'עד כאן פ"ז תיבות' אינה מופיעה כאן. אפשר ללמוד מכך כי אף המקפידים על נוסח פ"ז תיבות ביום חול, לא היו נוהגים לאמרו בשבת, ככל הנראה בשל חשיבות התוספת הנהוגה בשבתות.

דפוס ונציה תט"ז מציג אף הוא, כאמור, שלושה נוסחים אך כאן מופיע הביטוי 'בפה עמו' בכל שלושת הנוסחים לעומת כל הנוסחים באמשטרדם ת"ד שם מופיע הביטוי 'בפי עמו'. גם כאן, בדומה לאמשטרדם ת"ד, מופיעות המילים 'עד כאן פ"ז תיבות' לאחר המילים 'בלשון כל חסידיו ועבדיו'. לאחר הנוסח הארוך באים שני נוסחים קצרים במקביל, עם הערה שדומה לאמשטרדם ת"ד 'ולפי שיש חסידים ואנשי מעשה...'. הראשון הוא 'כמנהג אנדלוזים שהלכו בס"יגיליא' והשני 'כמנהג האשכנזים והוא נכון על דרך האמת' (ההדגשה שלי). לאחר ההערה המתייחסת למנהג האשכנזים בא נוסח האר"י ולא נוסח אשכנז הרגיל. מסביב לכל דף הסידור ישנן הגהות בכתב יד,

¹²² ישנה זהות מסויימת בין הסידורים במבנה התפילות ובמספרי העמודים אולם בונציה נכללו בדפוס הערות שונות ע"ד הסוד אשר מבדילות אותה מן המהדורה הקודמת. ראה לדוגמא דף כ, א: לאחר הכותרת 'סדר התפלות' ישנו רווח באמשטרדם ואילו בונציה הוסיף המדפיס הערה ארוכה: 'קודם שיתפלל האדם צריך שיקבל על עצמו מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך...'. בנוסף, הכתב שונה במקצת והסידור הטיפוגרפי לעיתים שונה. לדוגמא: בברכות השחר דף כ, ב מביא אמשטרדם את הברכות 'רוקע הארץ על המים', שעשה לי כל צרכי', 'אזור ישראל בגבורה' ו'עוטר ישראל בתפארה' בשורה אחת ואילו ונציה הדפיס בשתי שורות. נראה כי עד לדף נח, ב ישנה זהות במספרי העמודים אולם בדף זה הוסיף ונציה את חלקה השני של תפילת 'עלינו לשבח' מן המילים 'על כן נקוה לך' כאשר הוא מוסיף לפני כן את ההערה הבאה: 'מנהג חסידים לומר זה והאר"י זה"ה היה אומרו'. מכאן ואילך אין זהות מוחלטת במספרי העמודים.

רובן לא ברורות דיין ובצד הברכה מופיע הפיוט 'האדרת והאמונה' בכתב יד. כמו כן ישנם פסים אלכסוניים בתחתית הנוסח הארוך והנוסח הקצר כמנהג אנדלוזים שנראים כסימני מחיקה. סימנים אלה מופיעים רק בסידור המסוים הזה, שסימונו בקטלוג הספרייה הלאומית F 2000 169, כנראה בשל דבקתו של בעל הסידור בנוסח האר"י. בתפילת השבת, דף קא, ב-קה, א, הביא המדפיס רק את הנוסח הארוך, בדומה לאמסטרדם, אולם הוא הוסיף שתי הערות. הראשונה לפני הברכה: 'הנהגיי לוי בחול ב"ש של פ"ז תיבוי לא ישנוהו גם בשב' ולא יוסיפו עליו כלו', והשנייה לאחר 'כל חסידיו ועבדיו' - 'עד כאן פ"ז תיבות'. הערתו הראשונה מתייחסת לנוסח האר"י אותו הביא בשחרית של חול והוא מדריך את המתפללים שלא לשנות ממנהגם, ככל הנראה בשל חשש להשמיט את איזכור השבת שאינה מופיעה בנוסח הקצר. הערתו השנייה מתייחסת אף לאומרים את הנוסח הארוך - יש לכוון לעניין פ"ז תיבות.

סידור אמסטרדם ת"ד הודפס, בסדר זהה, במספר מהדורות במשך שמונים שנה.¹²³ לאחר מכן אין הוא מצוי וככל הנראה תופסים את מקומו הסידורים המביאים את נוסח האר"י לצד הנוסח הארוך. באמסטרדם ת"ד עוד לא ניכרת השפעת האר"י בצורה ברורה. למרות החשיבות הגדולה אותה ראה המגיה בדקדוק מספר התיבות עד שטרם להתאים גם את הנוסח הארוך בצורה חלקית למספר המבוקש באמצעות ההערה 'עד כאן פ"ז תיבות' לאחר המילים 'בלשון כל חסידיו ועבדיו', לא שינה את הביטוי 'בפי עמו' לביטוי 'בפה עמו'. ביטוי זה רומז למניין פ"ז תיבות כפי שהובא ב'שער הכוונות' כמנהג האר"י. השארת הביטוי 'בפי עמו' על מכונו בכל שלושת הנוסחים בנוסף להיעדר השימוש בנוסח האר"י מחזקת את ההנחה כי לא האר"י השפיע על נוסחי פ"ז תיבות שבסידור. כפי שצינתי בפרק השלישי, עריכת 'שמונת השערים' בידי ר' שמואל ויטאל הושלמה רק בשנת ת"ט, אז הוחל פרסומם, והיא מאוחרת להדפסת הסידור הנ"ל, וממילא לא יכלה להשפיע על הנוסח בסידור. אמנם, היו בנמצא העתקות של כתבי האר"י, אולם מדובר בקונטרסים בודדים, ולא בספר 'פרי עץ חיים' המסודר, בו הופיע נוסח התפילה על פי האר"י.¹²⁴ נראה כי הצגת הנוסחים הקצרים (אף האשכנזי!) הושפעה מן הנוסח הקצר שהיה מצוי במידה מועטת בספרד כפי שהראיתי לעיל וכפי שציין המדפיס כי הנוסח הוא 'כמנהג האנדלוזים'. הם עלו ככל הנראה לתודעת הציבור בעיקר בגלל הדרכת המקובלים הקודמים לאר"י - ר' מאיר גבאי (1480–1540 לערך) ור' משה קורדובירו (1522–1570).

¹²³ אמסטרדם שנת תהיו (תכ"א), אמסטרדם תע"ו, אמסטרדם תפ"ח.

¹²⁴ ראה אביבי, חלק א, עמ' 40–43.

בונציה ת"ז לעומת זאת ניכרת השפעה ברורה של נוסח האר"י בכתיבת הברכה. גם אם הביא המדפיס שלושה נוסחים כדוגמת אמשטרדם ת"ד, הרי שכאן כל השלושה מכילים את הביטוי 'בפה עמו' כפי שהורה האר"י. בנוסף, מנהג אשכנז הוחלף במנהג האר"י, ככל הנראה מתוך תודעה של זיקה בין הנוסחים. כמו כן הוסיף המדפיס בראש נוסח האר"י (כמנהג האשכנזים) את המלים 'והוא נכון על דרך האמת'. כאן יש התייחסות ספציפית לקבלה. בשבת הוא מדריך את המתפללים לפי נוסח האר"י שלא לשנות ממנהגם, ואף מדריך את הדבקים בנוסח הארוך לכוון לעניין פ"ז תיבות. הסידור הודפס שבע שנים בלבד לאחר פירסום 'שער הכוונות' בכתבי יד, והדבר מעיד על התשוקה הגדולה לקיים את הוראות האר"י, מיד עם פרסומן.

ונציה ת"ז (1657?) מציג שני נוסחים בזה אחר זה: הנוסח הארוך ונוסח האר"י. המדפיס ציין בהקדמת הסדור כי טרח 'לתקנו בכל תיקוני האר"י'. הנוסח הפותח זהה לנוסח הארוך שהובא בתחילת אמשטרדם ת"ד, למעט הביטוי 'בפה עמו' המופיע כאן לעומת 'בפי עמו' המופיע שם. גם כאן מופיעה ההערה 'עד כאן פ"ז תיבות' לאחר המלים 'בלשון כל חסידיו ועבדיו'. לאחר סיום הנוסח הפותח, מוסיף המחבר הערה 'ובשבת מוסיף זה' ומציג את התוספת לשבת (בדומה לדפוס ונציה רפ"ד) ולאחריה משלים את כל נוסח הברכה עד לסיומה. לאחר מכן, מופיעה ההערה הבאה: 'בייש עדי"ה מוגה עפ"י האר"י זלה"ה בסד פ"ז תיבו' וייג פי ברוך', ולאחריה מובא נוסח האר"י. בסידור זה ניכרת השפעת האר"י בצורה ברורה והדבר מעיד על התפשטות הולכת וגוברת נוסח האר"י כפי שהובא ב'שער הכוונות', החל מן המחצית השניה של המאה ה-17.

כפי שצינתי, במאה ה-17 עדיין לא הובא לדפוס שער הכוונות המכיל את הדרכות האר"י בנוגע לנוסח התפילה. הידע הזה הועבר באמצעות כתבי יד וסביר כי לא היה נגיש לשכבות רחבות, אף שרצו להתוודע אליו. על רקע זה יש לבחון את דברי חכם בן התקופה, ר' חזקיה די-סילוה (1656, ליורנו - 1695, ירושלים), בעל 'פרי חדש' על השולחן ערוך: 'נוסח ברוך שאמר. עדי"ה הוא זה [מביא את נוסח האר"י במלואו] וסי' ראשו כתם פ"ז ואין לשנות בשבתות וייט...'¹²⁵. ה'פרי חדש' ישב מגיל עשרים בירושלים, שם התרכזו מקובלים והשפעת תורת האר"י היתה משמעותית. הרצון מצד המתפללים לדקדק באמירת הברכה על פי הנוסח שמסר האר"י מתבטא בהבאת הנוסח המלא בפירושו של ר' חזקיה די-סילוה, בכדי לחשוף אותו לציבור הרחב. הערתו 'ואין לשנות בשבתות וייט' הינה ככל הנראה תגובה לחששם של הקהל לומר נוסח ברכה שאינו מזכיר את השבת והמועד, כנהוג בנוסח הספרדי הארוך.

¹²⁵ פרי חדש על שולחן ערוך, סימן נא ס"ק א.

* * *

במאה ה-18 נדפסו סידורים המכילים את הנוסח הארוך בלבד, אולם מספרם הגבוה של דפוסים סידורים המכילים את נוסח האר"י בנוסף לנוסח הארוך מעידה על הדרישה לנוסח האר"י מצד חלק מציבור המתפללים. מדובר אמנם בבדיקה מדגמית, אולם העובדה כי מצאתי שני סידורים המכילים נוסח ארוך בלבד, לעומת חמישה סידורים המכילים שני נוסחים במקביל, יש בה כדי להעיד על תפוצה הולכת וגדלה של נוסח האר"י.

לא זו בלבד, אלא אף בסידורים המכילים נוסח ארוך בלבד, מופיע לראשונה הביטוי 'בפה עמו' בניגוד לביטוי הרווח 'בפי עמו', ומעיד על השפעת האר"י. בסדר תפלות כמנהג ק"ק ספרדים מדי חדש בחדשו, ונציה תק"ח (1748?) הנוסח זהה לנוסח הארוך באמשטרדם ת"ד ומכיל גם את התוספת לשבת אבל הביטוי 'בפי עמו' שונה בסידור לביטוי 'בפה עמו' כפי גרסת האר"י. וכך הוא גם בסדר התפלות כמנהג ק"ק ספרדים, אמשטרדם תקכ"ה (1765?), עמ' יט. ניתן לראות כי אפילו בסידורים השמרניים שבחרו שלא להציג את נוסח האר"י, ניכר הרצון לדקדק כגרסת האר"י כל עוד הדבר אינו פוגע בשלימות הנוסח המסורתי, למרות שלכאורה השינוי בעל משמעות רק לנוסח בן פ"ז תיבות.

באותן שנים בהן שימרו מדפיסי אמשטרדם וונציה את הנוסח הארוך, ניכרת השפעת נוסח האר"י בליוורנו. סידור קול תפלה, ליוורנו תקט"ו (1755?), דף יח, ב-יט, א, מציג נוסח ארוך עם תוספות לשבת ומועדים ועם הביטוי בפי עמו. לאחר מכן מופיע נוסח האר"י באותיות קטנות, כמובן עם הביטוי 'בפה עמו'. בסידור אין הערה לגבי הנוסחים השונים ועניין פ"ז תיבות.

עשרים שנה מאוחר יותר, מופיע נוסח האר"י בערים נוספות כסלוניקי ומנטובה. כמו כן הוא מופיע שוב בונציה לאחר שהודפס שם כבר ב-1657, כאמור לעיל.

בסידור תפלת ישרים, ונציה תקל"ה (1775?), דף טז, ב-יז, א, (וכן ונציה תק"ס (1800), כנ"ל) מציין המדפיס בפתח הברכה 'ויעמוד על עומדו ויאמר בכונה' ואז ממשיך: 'והמישרים אורחותם כפי מנהג האר"י ז"ל יאמרו בשבת וי"ט ככתוב הב"ש השני הכתוב אחר זה'. ניתן לראות בהצבת ההערה בדבר נוסח האר"י עוד לפני הנוסח הארוך מגמה של העצמת נוסח האר"י על פני הנוסח הארוך המסורתי. לאחר מכן מביא המדפיס את הנוסח הארוך ואחר הביטוי 'בפה עמו' מוסיף הערה 'כך הוא הגרסא עד"ה (האמת) כאשר הוא עולה פ"ז כמנין התיבות. אף כי לפי הדקדוק יתכן בפ"י. עד כאן פ"ז תיבות:'. לאחר ההערה מופיע המשפט 'עמו משובח ומפואר בלשון כל חסידי

ועבדיו' כאשר הסידור הטיפוגראפי מורה על סיום פסקה. נראה כי הערת המדפיס בדבר גרסת האר"י לביטוי 'בפה עמו' מעידה אף היא על חשיבות נוסח האר"י בעיניו. בנוסח הארוך מופיעות תוספות לשבת ומועדים ועל רקע עובדה זו, הערת המדפיס כי ההולכים בדרך האר"י יאמרו בשבתות את נוסח האר"י שאינו מזכיר את השבת, מעידה אף היא על חשיבותו הרבה של נוסח האר"י בעיניו.

לאחר הנוסח הארוך ישנה ההערה: 'הא לך ב"ש עד"ה בסדר פ"ז תיבות ו"י פעמים ברוך ואנשי מעשה נוהגים לומר זה קודם ב"ש ומעומד'. כאן מופיע הפיוט 'האדרת והאמונה' ואחריו מובא נוסח האר"י בצורה כמעט מדויקת - למרבה הפלא מופיע הביטוי 'בפי עמו' בנוסח האר"י, לאחר שהמגיה עצמו ציין קודם לכן כי הגרסה על דרך האמת הינה 'בפה עמו' ונראה ברור כי ישנה כאן הימשכות אחר הנוסח הרגיל שהיה כפי הנראה שגור בפיו. נוסח האר"י מובא באותיות קטנות יותר וניתן ללמוד מעובדה זו שהנוסח הארוך היה הנוסח העיקרי. שני עניינים שיש לתת עליהם את הדעת בדפוס זה הם המנהג לומר את נוסח האר"י בשבת דווקא ואזכור של 'י פעמים ברוך, לעומת 'יג פעמים אותם מציין ר' חיים ויטל.

ב'סדר תפילות', שלוניקי תקל"ו (1776?), בתפילת שחרית של שבת, דף פא, ב-פב, א, מופיעה ההערה הבאה: 'ברוך שאמר ע"ד הקבלה שהם פ"ז תיבות שעליו נאמר ראשו כתם פ"ז'. לאחר הערה זו היינו מצפים למצוא את נוסח האר"י, אליו ההערה מתייחסת, אולם בסידור מופיעים במקביל ובכתב זהה שני הנוסחים: בצד ימין הנוסח הארוך כולל התוספת לשבת ובצד שמאל נוסח האר"י. נראה כי ההערה המתייחסת לנוסח האר"י בלבד ואינה טורחת אף להוסיף ביטוי בסגנון 'יש נוהגים לומר', כפי שראינו לעיל, יכולה ללמד על הרצון ההולך וגובר לדבוק בנוסח האר"י כנוסח בלעדי, אולם מנגד עומד החשש מעימות עם הדביקים בנוסח המסורתי, חשש המביא להכללת הנוסח הארוך בגוף הסידור כשווה ערך לנוסח הקצר באמצעות העמדתו במקביל ובגודל אות זהה לנוסח הקצר.

בסדר תפלה כמנהג קהל קדוש ספרדים, מנטובה תקל"ז (1777?), דף כב, ב-כג, א, לא מופיעה הערה המתייחסת לנוסחים השונים ומופיעים שני נוסחים במקביל: בצד ימין הנוסח הארוך באותיות גדולות בהן נדפס כל הסידור ובצד שמאל נוסח האר"י באותיות קטנות יותר. בראש הנוסח הקצר מופיעות ככל הנראה ראשי התיבות נ"ר.

תפלה זכה, ליוורנו תקמ"ט (1789?) מציג בפתח הברכה את ההערה הבאה: 'וקבלנו כי סדר ב"ש תקנוהו אנשי כנסת הגדולה על פיתקא שנפל מן השמים ומצאוהו כתוב בו. ואמרו שיש בו פ"ז

תיבות והסימן ראשו כתם פ"ז'. זהו האיזכור הראשון אותו מצאתי ל'פתקא' בסידור תפילה, שלא במסגרת ספרי הלכה והגות. לאחר ההערה מופיעים שני נוסחים במקביל ובגודל אות זהה: בצד ימין הנוסח הארוך הפותח את אמשטרדם ת"ד ואשר כולל תוספות לשבת, ליו"ט שחל בשבת ולחיה"מ ומכיל כזכור את הביטוי 'בפי עמו' ובצד שמאל מופיע נוסח האר"י, כמובן עם הביטוי 'בפה עמו'. גם כאן, בדומה לשלוניקי תקל"ו, מורגש הרצון להעצמת נוסח האר"י על פני הנוסח הארוך באמצעות ההערה המתאייחסת לנוסח האר"י בלבד, אולם עדיין הנוסח הארוך עומד כשווה ערך לנוסח הקצר בגוף הסידור.

עיון בפרטים המוצגים מראה כי נוסח האר"י הודפס לעיתים באותיות קטנות ולעיתים באותיות רגילות. ליוורנו תקט"ו, ונציה תקל"ה ומנטובה תקל"ז מביאים את נוסח האר"י בגודל אות קטן, כאשר השניים הראשונים מביאים את נוסח האר"י לאחר הנוסח הארוך והאחרון מביאו במקביל אליו. לעומתם הביאו שלוניקי תקל"ו וליוורנו תקמ"ט את נוסח האר"י בגודל אות זהה לנוסח הארוך ובמקביל אליו. נראה כי העמדת נוסח האר"י במקביל לנוסח הארוך ולא לאחוריו מעידה אף היא על מתן חשיבות מוגברת לנוסח זה.

מן הנתונים אותם הצגתי עולה כי במהלך המאה ה-18 מתחיל נוסח האר"י לחדור בהדרגה לסידורי ספרד והדבר מתבטא בהכללתו בגוף התפילות, לעתים כחלופה למיעוט הציבור הרוצה בכך, ולעתים אף כשווה ערך לנוסח הארוך. בהערות המובאות לפני הברכה, לעומת זאת, ניתן למצוא התבטאויות המעידות על עליונות נוסח האר"י על פני הנוסח הארוך. למרות זאת עדיין לא הוכשרה הקרקע להחלפה מוחלטת של הנוסח, ככל הנראה מצד פוסקים ומתפללים שסברו שאין לשנות מן המסורת.

למגמת ההולכת וגוברת של החלפת הנוסח אחראי במידה רבה הרב חיים יוסף דוד אזולאי. החיד"א חוזר ומדגיש בחיבוריו השונים את עליונות נוסח האר"י ואת החשיבות הגדולה באמירתו. בחיבורו 'מחזיק ברכה' הוא מאריך לבאר את העניינים השונים הקשורים בברכה:

סעיף א: ומיהו לברכת ברוך שאמר כבר כתבתי בברכי יוסף דהיא מזמן התנאים כמו שכתובה בזהר ופרקי היכלות וגם בירוש' אמרו השב בין ישתבח ליוצר והיא ברכה דאחר פסוקי דזמרה וכיון דנזכרה ברכה שאחרי פסוקי דזמרה ודאי תקנו ברכה לפנייהם והיא ברוך שאמר דתנן... סעיף ב': העיני בשר לו יאמר ברוך שאמר עד"ה שיש בו פ"ז תיבות ואף אם הצבור יאמרו הנוסח אחר הוא לבדו יאמר הנוסח המתוקן הנז' כי תוכו רצוף סודות נוראים. סעיף ג': יאמר בריות הבית בשוא והריש בחיריק וראיתי בספר כף ונקי

[...] שערער מאוד על זה מצד הדקדוק ופקפק שלא יצא מפי האר"י זצ"ל רק דבסדור שלו היה נדפס כך[...]. ועמו הסליחה דבס' הכוונות כתב מהרח"ו זצ"ל מפי רבו האר"י החי דצ"ל כן שכן כתוב בספר הכלות(!) ותו לא מידי ועמ"ש הפר"ח. סעיף ד': כתבו משם האר"י זצ"ל דצ"ל מהולל בפ"ה עמו ולא בפי כי בפ"ה גימט' פ"ז ורבים שאלו אטו משום גימט' זו נעות הלשון ומה צורך לגימט' זו. אמנם בס' הכוונות שסידר מהר"ם פאפירש כ"ץ מפורש טעם כעיקר דברוך זה הוא כנגד תיקון הי"כ שהוא סוד הפה ולכן צ"ל בפה...¹²⁶

מקום נוסף בו הזכיר החיד"א את עניין הנוסח הוא בחיבורו 'קשר גודלי': 'צריך לומר הנוסח של פ"ז תיבות והגם שהצבור יאמרו הנוסח אחר הירא את דבר ה' יאמר בינו לבין עצמו הנוסח של פ"ז תיבות. (מחב"ר בק"א סי' נא).¹²⁷ החיד"א ציטט מתוך 'מחזיק ברכה' והפנה לשם. גם ב'צפורן שמיר' הזכיר הרב את מספר התיבות:

שבח ברוך שאמר רם ונשא וגבה מאד, וצריך לאומרו בנוסח של פ"ז תיבות ולא ישתנה בשום זמן בל תוסיף ובל תגרע, ואם הקהל יאמרו נוסח אחר הוא יאמר בצנעה נוסח של פ"ז תיבות כי יש בו סודות עמוקים כמ"ש גורי האר"י זצ"ל.¹²⁸

החיד"א מדגיש כי הנוסח 'לא ישתנה בשום זמן' וככל הנראה הכוונה היא לתוספות שהיו נהוגות בנוסח ספרד לשבתות ומועדים, כפי שהראיתי אצל היפרי חדש'. החיד"א מדגיש כי הנוסח צריך להיות בן פ"ז תיבות גם בימים מצוינים ומורה שלא להוסיף את התוספות הנהוגות.

ציטוטים מדברי החיד"א מובאים במספר סידורים, כפי שאראה להלן, והדבר מלמד על המקור עליו הסתמכו המדפיסים כאשר שינו מן הנוהג הרגיל. כמו כן הדבר מלמד על סמכותו של החיד"א בקרב קהל המתפללים בסידור: המדפיסים ידעו כי אם יביאו פסקים מאת החיד"א, אותם פסקים יתקבלו על לב המתפללים המעוניינים לדבוק בנוסח הארוך. הוספת הנוסח הקצר בשל הדרישה מצד חלק מן הציבור לא תגרום למחלוקת.

מדברי החיד"א נשמעת נימה פסקנית וסמכותית המורה לשנות את הנוסח המקובל לנוסח האר"י. ב'מחזיק ברכה' הוא כותב כי 'העיני בשר לו יאמר ברוך שאמר על דרך הסוד'. על פי הרב, כל בר דעת צריך להבין כי כאן השינוי בנוסח הוא מחויב בגלל קדמותו: 'דהיא מזמן התנאים'. אמנם, למרות דבריו הנחרצים וסמכותו הגדולה, התקבלו דבריו רק למחצה אף בסידורים שהביאו את

¹²⁶ שאלוניקי תקעב, קונטרס אחרון חלק או"ח סימן נא, עמ' קלא.

¹²⁷ ליורנו תרב, סימן ז אות כה, עמ' טז, זמן תפלה ואביזרא. ודיני פסוקי דזמרה. הרב חיד"א הוא זה שהביא את ראשי התיבות של מחזיק ברכה אולם במהדורה זו כנראה לא הבינו מהם ראשי התיבות וכתבו מאב"ר בכתב רש"י במקום מחב"ר.

¹²⁸ צפורן שמיר, ליורנו תרב, סימן ב, 'בתפלין ותפלה, אר"ש נתנה יבולה', סעיף יט עמ' ה.

הדרכותיו, והפשרה שהושגה הייתה הצבת נוסח האר"י כאלטרנטיבה לנוסח הנפוץ. כאן רואים את מידת העמידות של נוסחי התפילה השגורים בפי המתפללים אף כנגד השפעות סמכותיות הלכתיות. ושמא יש לראות את הדברים באור אחר - הערצתם של הקהילות השונות לדמותו של החיד"א היא זו שאפשרה את הכנסתו של נוסח האר"י לסידורים רבים למרות השמרנות הטבעית המאפיינת את נוסחי התפילה, גם אם בשלב ראשון מדובר היה בנוסח אלטרנטיבי.¹²⁹

בניגוד לעמידות הנוסח אצל המתפללים, ניתן לשמוע בדברי הרב יחיא צאלח (מהרי"ץ, 1715? – 1805, תימן), מחשובי פוסקי תימן, נימה אפולוגטית על הדביקות בנוסח הארוך. כאמור, נוסח תימן במנהג הבלדי¹³⁰ הוא היחיד ששימר עד ימינו את הנוסח הארוך לפי גרסת הרמב"ם.

בעניין נוסח ברוך שאמר כתבו המקובלים שיש בו פ"ז תיבות, והחמירו שלא להוסיף עליו בין בחול בין בשבת. ומיהו אין נוסחת כולם שוה כי לכל אחד מהמקובלים נמצא נוסח משונה מהאחר וכל אחד מהם במנהגו ובנוסחתו. ומינה תילך דנהרא נהרא ופשטיה וכל אחד יחזיק בגרסת אבותיו. הלוא תראה כי מהרלנ"ח בתשו' סימן ע"ד החמיר שלא להוסיף על פ"ז תיבות, ואעפ"כ היה בידו מנהג הספרדים שמוסיפים תיבות יותר, כמו שכתב הוא עצמו שם וכתב שלא ראה מי שמיחה בהם. כל זה להורות דאין לשנות כל מקום ומקום לפי מנהגו ונוסחתו...¹³¹

מהרי"ץ מבאר מדוע יש להמשיך ולנהוג כמנהג הקדום למרות קביעת המקובלים ואינו מסתפק בטענת קדמות הנוסח. חלמיש הראה כי גישתו של מהרי"ץ לקבלה היתה חיובית והוא העריכה ביותר אך הוא לא ראה עצמו בתור מחבר יוצר אלא בתור מלקט. בהתנגשות שבין קבלה למנהג אבות לא הכריע מהרי"ץ בדרך אחת עקבית אלא כלל בהכרעותיו שיקולים שונים. בנוגע לנוסח התפילה הקפיד מהרי"ץ בד"כ לשמר את מנהג אבותיו.¹³² ממקור זה ניתן להבין כי דווקא בקרב שכבת הפוסקים ניתנה חשיבות מכרעת לנוסח האר"י שיצרה קונפליקט בין מנהג האבות להנהגת

¹²⁹ בניהו מתאר את השפעת החיד"א על הקהילות השונות אליהן הגיע במסגרת תפקידו כשד"ר. מן התיאור ניתן לחוש בכוח הרב שהיה בידיו של החיד"א על מנת לחולל שינויים: 'השפעתו של חיד"א על הקהילות שביקר בהן לא היתה רק השפעה של שליח מארץ הקדושה ושל חכם מופלג. חסידותו, הנהגותיו וקסמו האישי הוסיפו לו חן מיוחד, ועל כן זכה חיד"א יותר מכל שליח אחר להיות נערץ וקדוש עד היום הזה. לא רק כתרי אגדה קשרו לו אלא גם "שבחים" שמחכמי ארץ ישראל לא זכו להם אלא האר"י ותלמידו ר' חיים ויטאל. מחכמי ירושלים לא היה חכם שהעם סיפר בגדולתו כחיד"א, מלבד ר' שלום מזרחי דידיע שרעבי (הרש"ש), שממנו קיבל חיד"א את תורת הסוד. אולם יחיד הוא בכך שיצירתן של האגדות עליו חרגה ממסגרת מקומית והקיפה קהילות רבות מישראל'. בניהו, חיד"א, עמ' קעח.

¹³⁰ בשונה ממנהג השאמי שאימצו על פי רוב את נוסח ספרד. ראה סקירה על התפשטות נוסח ספרד בתימן אצל תבורי, גירוש, עמ' 300–304.

¹³¹ תכלאל עם פירוש עץ חיים, הרב יחיא בן יוסף צאלח, ירושלים תשכ"ב, עמ' טו. מהרי"ץ ציין כי רלב"ח החמיר שלא להוסיף על פ"ז תיבות, שלא כפי המשתמע מתשובתו של רלב"ח (לעיל פרק שני).

¹³² חלמיש, ר' יחיא צאלח, עמ' 66 ואילך. <הני"ל, הקבלה, עמ' 220 ואילך>.

האר"י, בשונה משכבת המתפללים בה אצל חלק מהם חשיבות המנהג עלתה על הוראות הפוסקים.

אחרי החיד"א, מורה אף ה'פלא יועץ' לומר דווקא את נוסח האר"י: 'צריך לומר נוסח של פ"ז תיבות [...] ולא ישתנה בשום זמן לא בשבת ולא ביי"ט בל תוסיף ובל תגרע, ואם הקהל יאמרו נוסח אחר הוא יאמר בצנעא נוסח של פ"ז תיבות כי יש בו סודות עמוקים והמשנה מגרעות נתן...'¹³³

* * *

מגמת ההעצמה של נוסח האר"י אותה זיהיתי במאה ה-18, הולכת וגוברת במהלך המאה ה-19, למרות הדפסתם של סידורים המכילים את הנוסח הארוך בלבד. לחיזוק המגמה הזו תרמו במידה רבה שני הסידורים הפופולריים 'תפלת החדש' ו'בית עובד' שהודפסו במספר רב של מהדורות ואשר בחרו להציג שני נוסחים במקביל בברכת 'ברוך שאמר'.¹³⁴ נראה כי הדפסתם של שני הנוסחים היוותה כעין פשרה בין דרישות הקהל שהיה מעוניין לדבוק בנוסח ספרד הקדום לבין הדרישה ההולכת וגוברת של קבוצות שהיו מעוניינות לדבוק בנוסח האר"י, בהכוונתם ובפסיקתם של גדולי המקובלים שהיו אף פוסקי הלכה ידועי שם ובראשם החיד"א. סידור 'תפילת החדש' יצא לאור לראשונה בונציה בשנת תקס"א (1801?) וסידור 'בית עובד' יצא לאור לראשונה בליוורנו בשנת תר"ג (1843?), כארבעים שנה לאחר הדפוס הראשון של 'תפילת החדש'. שני הסידורים הללו הציבו את הנוסח הארוך כנוסח העיקרי ואת נוסח האר"י כנוסח משני, באמצעות כתיבתו בגודל אות קטן יותר, אם כי העמידו את שני הנוסחים במקביל - הנוסח הארוך בצד ימין ונוסח האר"י בצד שמאל. ייתכן כי כתיבת נוסח האר"י באותיות קטנות משקפת את הדרכת החיד"א לגבי מתפללים המעוניינים לומר את נוסח האר"י כאשר בבית הכנסת אומרים את הנוסח הארוך: 'ואם הקהל יאמרו נוסח אחר הוא יאמר בצנעא נוסח של פ"ז תיבות'.¹³⁵ דוגמה לכך היא ברכת 'מודים דרבנן' המודפסת באותיות קטנות ונאמרת על ידי הקהל בלחש כאשר שליח הציבור חוזר בקול על ברכת מודים. הדרכה זו והדרכות נוספות מאת החיד"א שובצו לפני הברכה כבר במהדורות הראשונות של 'בית עובד' שנתרו ללא שינוי עד למאה העשרים. לעומתו, בסידור 'תפילת החדש' לא נוספו פרטי הדינים מאת החיד"א במהדורות הראשונות, אלא כשלושים שנה מאוחר יותר. מפאת ההיקף הגדול של מהדורות הסידורים, לא היה באפשרותי לבדוק באופן

¹³³ חסד לאלפים, שלוניקי תרא, סימן נא ס"ק ב, עמ' עח. הבאתי שוב את דברי בעל 'פלא יועץ' בהקשרם ההיסטורי, על מנת להציג את תהליך התפשטות הנוסח במלואו.

¹³⁴ פרטים על מהדורותיו של סידור 'תפילת החדש' ראה אצל תורג'מן, עמ' 227-229. תורג'מן מציין כי ארבעים מהדורות של הסידור הודפסו, בין השנים 1801-1975.

¹³⁵ לעיל עמוד 54.

שיטתי אך מתוך המהדורות שבדקתי אפשר להבחין בתהליך המתבטא בסידורים הללו - תהליך ביצור נוסח האר"י באמצעות הוספת פסק החיד"א. ב'תפילת החודשי' ליוורנו תקפ"ג (1823),¹³⁶ תקצ"ה (1835),¹³⁷ תרי"א (1851),¹³⁸ עדיין לא נוספו פרטי ההלכות בנוגע לברכה מאת החיד"א, למרות שהמדפיס ציין בפתח הסידור כי מופיעים בו פרטי דינים מן הרב חיד"א. לפני נוסח האר"י מופיעה ההערה הבאה: 'ויש אומרים ברוך שאמר על דרך הקבלה שהוא פ"ז תיבות'.

מצאתי דינים אלה בליוורנו תקצ"ו (1834),¹³⁹ ליוורנו תרכ"ו (1866),¹⁴⁰ ובמהדורות נוספות לאחר מכן.¹⁴¹ בסידורים אלה מופיעה הכותרת 'דיני ברוך שאמר' ובסעיף א' מובא ציטוט מן החיד"א: 'צריך לומר הנוסח של פ"ז תיבות והגם שהצבור יאמרו הנוסח אחר הירא את דבר ה' יאמר בינו לבין עצמו הנוסח של פ"ז תיבות. (מחב"ר בק"א סי' נא).¹⁴² בנוסף ישנו ביאור הנקרא 'עבודה שבלב' ובו מצטט המחבר את דברי ר' יצחק אבוהב מבלי להזכירו. שתי הברכות באות כאמור במקביל, כאשר הנוסח הארוך בכתב הרגיל והנוסח הקצר בכתב קטן ולמעלה נאמר: 'יש אומרים ברוך שאמר על דרך הקבלה שהוא פ"ז תיבות'.

ב'בית עובד', ליוורנו תרכ"ב (1862), דף סה, ב-סו, א, ובמהדורות הבאות¹⁴³ נאמר לפני 'ברוך שאמר':

דינים השייכים לברוך שאמר: א. צריך לומר הנוסח דברוך שאמר של פ"ז תיבות דוקא ולא הנוסח אחר כי הנוסח דשל פ"ז תיבות הוא המתוקן והמלוּבן אשר תוכו רצוף סודות נוראים ככתוב בכתבי האר"י זצוק"ל. ב. אף שהציבור יאמרו הנוסח האחר כמנהגם. הירא את דבר ה' יאמר בינו לבין עצמו הנוסח של פ"ז תיבות. מח"בר בקונטרס אחרון סימן נ"א.¹⁴⁴

בהמשך מופיע בפרטי הדינים דיון לגבי אמירת 'בפי' או 'בפה' בנוגע לנוסח הארוך. לאחר דינים אלה מופיעה ההערה 'יש אומרים ברוך שאמר על דרך הקבלה שהוא פ"ז תיבות'. אחר כך מופיעים

¹³⁶ דפוס נתן מולכו, דף כח, ב-כא, א.

¹³⁷ דפוס שלמה בילפורטי, כנ"ל.

¹³⁸ דפוס משה טוביאנא, שחרית של שבת, דף קח, ב- דף קט, א. יתכן כי פרטי הדינים לא מופיעים בגלל ייעודו של הסידור לשבת.

¹³⁹ דפוס אליהו בן אמוזג, דף מ, ב- מא, ב.

¹⁴⁰ דפוס שלמה בילפורטי, דף לא, ב- לב, ב.

¹⁴¹ ליוורנו תרמ"ג, תר"ע, תרפ"ה, תרצ"ו; ליוורנו תשי"א ובהמשך במהדורות הצילום שלו - תל אביב תשכ"ג, אשדוד תשכ"ח.

¹⁴² ההפנייה היא לרב חיים יוסף דוד אזולאי, מחזיק ברכה, שאלוניקי תקעב, קונטרס אחרון סימן נא. ראה עמ' 54.

¹⁴³ בית עובד, ליוורנו תר"ג (1843), לא היה ניתן לעיון, אך מתוך הזהות המוחלטת בסידורי 'בית עובד' אני מסיקה שהוא זהה לבאים אחריו. בדקתי מספר מהדורות ובכולן היה הנוסח זהה. להלן המהדורות שבדקתי: תל אביב תשכ"ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' דף סה, ב-סו, א; ירושלים תש"ן, עמ' 106.

¹⁴⁴ ראה לעיל הערה 137.

שני נוסחים במקביל: בצד ימין הנוסח הארוך שזהה לנוסח הארוך באמשטרדם ת"ד, עם הביטוי 'בפי עמו' ובצד שמאל נוסח האר"י, הכולל את הביטוי 'בפה עמו', בכתב קטן יותר.

בסידור 'בית תפלה', ווילנא ת"ר (1840?), מופיעות שתי נוסחאות שאף הן מוצגות בדומה ליתפילת החודש' ו'בית עובד' - הנוסח הארוך עם הביטוי 'בפי עמו', כולל תוספת לשבת, באותיות רגילות ונוסח האר"י לאחריו באותיות קטנות. בסידור אין התייחסות למספר התיבות.

אף בסידור הנדפס בווינה בשנת 1862 (תרכ"ב?), סדר תפלה כמנהג ק"ק ספרדים י"ץ (עמ' לד), נמצאות שתי נוסחאות במקביל אולם בסידור זה מופיע בצד ימין נוסח ארוך באותיות קטנות כולל תוספות לשבת וחגים, ועם הביטוי 'בפי עמו' ובצד שמאל מופיע באותיות רגילות נוסח האר"י. נראה כי הדבר מעיד על התחזקות נוסח האר"י לעומת הנוסח הארוך. בפתיחת נוסח האר"י ישנה ההערה: 'המעמיקים סוד יאמר זה. שהוא בפ"ז תיבות על דרך הקבלה. ועומד ואומר בכוונה:'.¹⁴⁵

הרב יעקב רקח (1800–1891), מגדולי רבני לוב, סייע אף הוא, בעקבות החיד"א, להתפשטות נוסח האר"י, ובדבריו ישנה עדות לקבלת מגמות קבליות, אף כנגד המסורת. בספרו 'שערי תפלה'¹⁴⁵ הוא כותב: 'נוסח ברוך שאמר של פ"ז תיבות מסודר בשה"כ דע"א ע"א [בספר הכוונות דף עא עמוד א] ומכוון עם מ"ש בסדורי תפלת החדש בנוסח פ"ז תיבות ועיין בסדר היום נוסח אחר בקצת שינוי...'. לאחר מכן מביא את דברי הרב חיד"א במחזיק ברכה שכתב כי אף אם הציבור יאמרו נוסח אחר הוא יאמר את הנוסח הזה. הרב רקח מזכיר את הנוסח הקצר שמופיע בסידורי 'תפילת החודש' ומורה כי דווקא אותו יש לומר.

כאמור, אף במאה ה-19 הופיעו סידורים המכילים את הנוסח הארוך בלבד. סדר תפלות כמנהג קהל קדוש ספרדים, פיזה תקס"ו (1806?), עמ' כב; בית תפלה, ליוורנו תקצ"ו - (9-1830), עמ' לד-לה; שפתי צדיקים (עם תרגום לאנגלית), פילדלפיה תרל"ח (1878?), עמ' 27–32; מנחה חדשה, סדר תפלת ישראל כמנהג ספרד (עם תרגום לצרפתית), פריס 1878 (תרל"ח?); תפלת כל פה, אמשטרדם תרנ"ה (1895?), עמ' לג - כל הנ"ל מציגים רק נוסח אחד בברכה. אפשר ללמוד מן הכמות הנכבדה של דפוסי הסידורים המכילים את הנוסח הארוך ללא התייחסות לנוסח האר"י כי על אף המגמה המתוארת לעיל של הביקוש לנוסח הקצר, רבים עוד החזיקו במנהג הקדום של נוסח ספרד.

¹⁴⁵ ורשה תרל"ח עמ' כג סעיף יט.

סדר תפלה מכל השנה כמנהג ק"ק ספרדים, וינה 1838 (תקצ"ח:?), עמ' ס, מביא לפני ההערה המתייחסת ל'ברוך שאמר' את ההערה הבאה: 'וטוב לומר גם כן השבח הנחמד הזה:'. הערה זו מתייחסת בסידורים שונים לפיוט 'האדרת והאמונה' שיש שנהגו לאמרו לפני 'ברוך שאמר' (ראה לדוגמה תפלת ישראל, ירושלים תר"ב). אך כאן מיד לאחר הערה זו מופיעה ההערה המתייחסת ל'ברוך שאמר': 'יש לאחוז ב' ציציות שלפניו בידו הימנית ובסוף ינשקם: ואומרים ברוך שאמר על דרך הקבלה שהוא מפ"ז תיבות. ועומד ואומר בכונה:'. לאחר ההערה הנזכרת שמציינת בפירוש את מספר התיבות הנדרש, מופיע למרבה הפלא הנוסח הארוך כולל תוספת לשבת ועם הביטוי 'בפי עמו'. ככל הנראה הוסיף המדפיס הערות הלכתיות ממקום אחר מבלי לבדוק אם הן אכן מתאימות לסידורו.¹⁴⁶ יתכן שגרמה לכך חוסר בקיאותו בלשון הקודש אשר הצמיחה את ההכלאה המוזרה אותה ציינתי - ציון ההפניה לפיוט 'האדרת והאמונה' ללא הדפסת הפיוט גופו וציון מספר התיבות ב'ברוך שאמר' ללא ניסיון התאמה אליו.

רק לקראת סיום המחצית הראשונה של המאה ה-19 החלו להופיע לראשונה סידורים המכילים את נוסח האר"י באופן בלעדי בברכת 'ברוך שאמר'. תקופה של כמאתיים שנה חלפה מאז פרסום הידע על נוסח האר"י לברכה, עד שסידורים כגון אלה יכלו למצוא את מקומם בבתי הכנסת ללא יצירת מחלוקות ופילוגים. היעדר הדפסת הנוסח הקצר באופן בלעדי עד לתקופה זו מעידה על העמידה על משמר מסורת הנוסח אצל קבוצות מתפללים, למרות מגמת העצמת נוסח האר"י אותה תיארתי קודם לכן.

הסידור הראשון אותו איתרתי בו מופיע נוסח האר"י בלבד יצא לאור בשנת תר"ב (1842): בירושלים, לפני כמאה ושבעים שנה. בסידור (עמ' כא) מופיע נוסח האר"י ללא המתייחסות לעניין פ"ז תיבות. לפני 'ברוך שאמר' מובא פיוט האדרת והאמונה. מדפיס הסידור, ר' ישראל ב"ק, עלה לארץ בשנת תקצ"א לערך ומיד פנה להקים את בית הדפוס הראשון בארץ ישראל, בעיר צפת. בית הדפוס שלו סבל מקשיים רבים שניתכו באותה העת על העיר, למרות העמל שהושקע בו. התנפלות הפלאחים על הרובע היהודי בצפת בשנת תקצ"ד ורעידת האדמה בשנת 1837 אילצו את ר' ישראל ב"ק לעזוב את צפת ולעבור לירושלים, שם הוצע לו להקים את בית הדפוס שלו. כשנה לאחר הקמת בית הדפוס בירושלים, בסוף שנת תר"ב, נדפס הסידור 'תפלת ישראל'. סידור זה הוא הסידור הראשון שנדפס בירושלים.¹⁴⁷ ר' ישראל, שקיבל הסכמות של רבנים רבים שהורו להותיר לו את המונופול על הדפוס (ראה בפתח הסדור), מתאר בהקדמה לסידור את הנסיבות להקמת בית

¹⁴⁶ וראה מירסקי, פירוש, עמ' 196, שהצביע על פירוש הסליחות בסידור 'אישי ישראל, ירושלים תרס"ח' שהועתק מן הסידור 'עבודת ישראל' של זליגמן בער. עקב כך נוצר מצב בו הפירוש לא תמיד התאים לנאמר בגוף הסליחות.
¹⁴⁷ בניחו, בית דפוס, עמ' 271 ואילך.

הדפוס בירושלים. סביר להניח כי נוסח האר"י המופיע בסידור משקף את נוסח התפילה הרווח בקרב רבני ואנשי ירושלים.

עשרות שנים לאחר פטירת החיד"א, מורה גם רבינו יוסף חיים ה'בן איש חי' (בגדד 1834–1909) כי יש להקפיד על נוסח האר"י: 'ואיכא קפידא בזה כאשר כתב רבינו ז"ל להקפיד בתיבות ברוך שאמר שיאמרו רק הנוסח שעולה פ"ז תיבות ולא נוסח היתר על פ"ז'.¹⁴⁸ וכן ר' יעקב חיים סופר (בגדד 1870 - ירושלים 1939), מתייחס לכל העניינים הכלולים בברכה בחיבורו המפורסם 'כף החיים'. הוא מביא את דברי הטור והיתולעת יעקב' וכן מביא מספר 'סלת בלולה' שכותב בשם ספר הגן וזה לשונו: 'בב"ש יש פ"ז תיבות להודיע שכל מי שאומר ב"ש בקול נעים ובכוונה הקב"ה עושה לו כתר של פז שנאמר ראשו כתם פ"ז עכ"ל'.¹⁴⁹ לאחר מכן כותב ר' יעקב חיים סופר: 'אומרים ברוך שאמר וכו' נוסח פ"ז תיבות של ברוך שאמר שכתבנו לעיל בס' מח בשם האר"י ז"ל זה לא ישתנה כלל בכל זמן בין בחול בין בשבת בין ביו"ט בין בר"ה בין ביוה"כ מפני שיש בו סודות נעלמים'. כאן הוא מביא שורת פוסקים שאף הם סברו כך ולאחר מכן מציין: 'ודלא כמו שכתב הכנה"ג בהגה"ט בשם הרד"א דבשבת אומרים ברוך המנחיל מנוחה וביו"ט ברוך שנתן מועדי וכו'.¹⁵⁰ כאן הוא מביא את דברי החיד"א מ'מחזיק ברכה'.¹⁵¹

ר' יעקב חיים סופר מציג סקירה נרחבת של המקורות השונים שעסקו בשאלת נוסח הברכה ומכריע שוב שיש לנהוג כפי נוסח האר"י ולא לומר את התוספות הנהוגות בשבתות ומועדים.

נראה לי כי נקודת המפנה המשמעותית של שינוי נוסח ספרד בברכת 'ברוך שאמר' לנוסח האר"י התחוללה בתקופת הזמן הזו, בעקבות פסיקת ה'בן איש חי' ו'כף החיים', כמובן תוך התבססות על סמכותו הקודמת של החיד"א. בתחילת המאה העשרים ניתן לצפות בחזירה משמעותית של נוסח האר"י לסידורי ספרד, אם בצורת שקיעת הנוסח הארוך כנוסח יחיד, והוספת נוסח האר"י לצידו, ואם בצורת הופעת נוסח האר"י כנוסח יחיד, ללא הדפסת הנוסח הארוך לצידו.

* * *

סידורים המכילים את הנוסח הארוך בלבד הודפסו במידה מועטת במאה העשרים, ואף הם בעיקר עד אמצע המאה. איתרתי את הסידורים הבאים: סדר התפלות כפי מנהג ק"ק ספרדים שער

¹⁴⁸ שו"ת רב פעלים, ירושלים (פרומקין) תרס"א-תרע"ב, אורח חיים חלק ג, סימן ה.
¹⁴⁹ ספר הגן הוא המקור הראשון המשתמש בפסוק 'ראשו כתם פ"ז' לתיאור גמולו של המתפלל. ראה גם חלמיש, הקבלה, עמ' 109.

¹⁵⁰ ראה דיון על דברי 'כנסת הגדולה לעיל, עמ' 43.

¹⁵¹ חלק א או"ח, ירושלים תרסה, עמ' עט. החיבור 'כף החיים' הינו פרשנות לשו"ע.

השמים בלונדון יצ"ו, לונדון 1901 (תרס"א?; עם תרגום אנגלי), עמ' יח-יט; בית התפלה, כזבלנקה ת"ש (1940?), עמ' 44-45; בית תפלה, ליוורנו תש"ח (1948?), עמ' לג-לד שזהה לבית תפלה, ליוורנו תקצ"ו. אף סידורים המכילים שני נוסחים עדיין נמצאו במהלך המאה - סדר תפלה כמנהג ק"ק ספרדים, וינה תרצ"א (1931?) (עמ' 53-55), (ירושלים תש"ב (1942?) - דפוס צילום של וינה תרצ"א), (תפילת ישראל תל אביב תשמ"א (1981?) - דפוס צילום של וינה תרצ"א עם כותר חדש) - מביא בצד ימין את הנוסח הארוך באות קטנה ובצד שמאל את נוסח האר"י באות רגילה; פתח אליהו, פריס 1978 (תשל"ח?), יוסף אליהו שרביט - מביא את נוסח האר"י באות רגילה ולאחריו את הנוסח הארוך באות קטנה. כמו כן, הדפסת סידורי 'תפילת החודש' ו'בית עובד' עם שני נוסחים במקביל, נמשכה אף במאה העשרים. יש לציין כי ב'תפילת החודש', ירושלים תשמ"ו (1986?) וראש העין תשנ"ז (1997?) לא מופיעים פרטי הדינים מאת החיד"א, אולם מופיעים בו שני נוסחים.

למרות הימצאותם של סידורים המביאים נוסח ארוך או שני נוסחים, הכמות העצומה של דפוסים הסידורים הספרדיים שבחרו להביא את נוסח האר"י בלבד, כחמישה עשר אותם בדקתי, אינה נותנת מקום לספק בתיאור תהליך הטמעת נוסח האר"י בברכת 'ברוך שאמר'. רוב מוחלט של המתפללים קיבלו על עצמם את נוסח האר"י לברכה ומכאן נוצרה הדרישה להדפסת הסידורים.

ברבים מן הסידורים שהביאו את נוסח האר"י בלבד, לא צורפה הערה המתייחסת לבחירת הנוסח, למספר התיבות וכד'. נתון זה ניתן לפירוש בשני אופנים: האחד - המדפיס לא הרגיש בצורך לצרף הערה כיוון שהיה נהוג לומר במקומו את הנוסח הקצר בבלעדיות. השני - המדפיס לא היה מעוניין ליצור עילה לקובלנה כנגד סידורו על כי שינה מנוסח ספרד המקורי ולכן בחר שלא להוסיף הערה המבליטה את עובדת שינוי הנוסח. נראה לי כי הפירוש הראשון תואם לנוהג התפילה בירושלים, שם כנראה עברו לנוסח האר"י כבר מתקופה מוקדמת. דפוסים שתואמים לנאמר הינם: דפוס ירושלים תרס"ו (1906?), עם תרגום לפרסית, חלק ראשון, דף מא, ב- מב, א; כנסת ישראל, ירושלים תרפ"א (1921?), עמ' לט; שלום ירושלים, ירושלים תרצ"ג (1933?), עמ' כד-כה; תפלה בפי ישרים, ירושלים תשכ"ב (1962?), עמ' מח; רינת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, ירושלים תשל"ו (1976?), עמ' 35; חזון עובדיה, ירושלים תש"ן (1990?), עמ' סא; ראויים לציון שני סידורים שנדפסו בתוניס במהלך המאה שבחרו אף הם להביא את נוסח האר"י בלבד: ספר תפילות ישראל, תונס תרס"ח (1908?),

עם תרגום לצרפתית, עמ' 120–122¹⁵² והסידור 'עולת החדש', ג'רבא תש"א (1941?) עמ' כא, שניהם אינם מציינים הערה.

הפירוש השני יכול להתאים לסידור 'תפלת החדש' מהדורת ארץ-ישראל, ירושלים תשס"ד (2004), עמ' 72 שמתיימר לשמר את נוסח ליוורנו המקורי, המשמיט את הנוסח הארוך ומותיר רק את נוסח האר"י על מכוננו. בסידור לא מופיעה שום הערה המסבירה את השמטת הנוסח הארוך שהופיע בכל המהדורות הקודמות של הסידור. בכל ההערות והביאורים המתייחסים לברוך שאמר לא מוזכר עניין מספר התיבות וההערה היחידה שקשורה לנוסח האר"י מתייחסת לביטוי בפה עמו: 'בפה - כ"כ האר"י הקדוש והחיד"א בקשר גודל. אולם יש גורסים בפי כדעת רב עמרם גאון.¹⁵³

מתוך האמור, ניתן להבחין כי הסידור 'תפילת החודש' עבר שינויים מספר במהלך הדורות. השינוי הראשון מתבטא בהוספת פסיקת החיד"א בדפוס ליוורנו תש"א לגבי חשיבות אמירת נוסח האר"י דווקא, דבר שלא היה מצוי במהדורות הראשונות. השינוי השני, המשמעותי יותר, הוא הדפסת מהדורה המשמיטה את הנוסח הארוך ואת הדינים המתייחסים למספר התיבות ומציבה את נוסח האר"י כנוסח בלעדי בסידור. שינוי זה משקף באופן משמעותי את תהליך ההטמעה של נוסח האר"י בברכת 'ברוך שאמר' לנוסח ספרד: גם כאשר רצה המדפיס לשמר את הסידור המקורי, מוכרח היה להתחשב בתהליכים שהתרחשו במהלך הדורות ואשר יצרו מציאות בה נוסח הברכה השתנה. נוסח האר"י הפך מנוסח שולי לנוסח בלעדי.

בחלק מן הסידורים בהם צוינה הערה לפני הבאת נוסח האר"י, אפשר לחוש בנימת התנצלות על החריגה מן הנוסח המקורי. מדפיס הסידור 'בית יוסף ואוהל אברהם', ירושלים תש"ם (1980), כמנהג ארם צובה כותב: 'ויאמר הנוסח הזה של פ"ז תיבות שתקנוהו אנשי כנסת הגדולה' (עמ' נא). כזכור, בסידור ארם צובה ונציה רפ"ז מובא נוסח ארוך ואם כן גם בסידור זה ראוי היה שיובא אותו הנוסח, כהמשך המסורת. אך מכיוון שרצה המדפיס להתאים את הסידור למגמות החדשות בדורו הוסיף הערה המסבירה את טעם החריגה מן הנוסח הקדום. הטעם שבחר להביא מציג את נוסח האר"י כנוסח קדום לנוסח המקובל בארם צובה - 'שתקנוהו אנשי כנסת הגדולה' ולכן בדין הוא שיתפוס הנוסח הקצר את מקומו של הנוסח הארוך.

¹⁵² המדפיס הביא את נוסח האר"י אולם גרס 'בפי עמו' ולא כפי שכתב בנוסח האר"י 'בפה עמו'.

¹⁵³ בתחתית העמוד בביאור שנקרא 'ותתפלל חנה' שעניינו איסוף מקורות ומנהגים.

גם את ההערה המופיעה בסידור 'עוד אבינו חי' כמנהג הספרדים נוסח ליורנו מסודר על פי סידורי התפלה תפלת החודש ובית עובד ועוד, ירושלים תשנ"ו (1996), ניתן לסווג כהערה אפולוגטית. המדפיס הציג את סידורו כסידור המתבסס על נוסח ליורנו שכפי שהראיתי לעיל הביא שני נוסחים במקביל. המעבר משני נוסחים לנוסח בודד גרם למדפיס רצון להבהיר את הגורם לשינוי. הוא כותב כי (עמ' צד): א. 'נוסח ברוך שאמר של פ"ז תיבות מסודר בספר הכוונות' ב. 'ומכוון עם מה שנכתב בסדורי תפלת החדש בנוסח פ"ז' ג. 'ואף אם הצבור יאמרו נוסח אחר הוא יאמר נוסח זה (כפי שמודפס בסדור זה)'. הערה זו היא ציטוט מן החיבור 'שערי תפלה' של ר' יעקב רקח (1800–1891) מרבני לוב, שמדפיס הסידור נוהג על פיו בכל ענייני הסידור, אותו הבאתי לעיל. המדפיס מבאר, בהסתמך על ר' יעקב רקח, כי הנוסח הקצר נכתב ב'שער הכוונות' ואף בסידור תפלת החדש הוא מופיע, גם אם לא כנוסח עיקרי, כך שאין מדובר בסטייה משמעותית מן הנוסח המקובל. בנוסף הוא מביא את ההוראה לומר תמיד נוסח זה גם אם הציבור אומרים נוסח אחר, כהוכחה לסמכותו.

הסידורים הבאים אף הם מביאים את נוסח האר"י בלבד: חקת עולם, ירושלים תשמ"ב (1982): בשער הסדור נכתב כי הוא 'מיוסד עפ"י נוסח האר"י ז"ל'. זהו הסדור המשמש את המקובלים בתפילה. בפתח 'ברוך שאמר' מופיעה ההערה 'פ"ז תיבות לא פחות ולא יותר' והנוסח זהה לנוסח האר"י; כנסת ישראל ע"ש בבא סאלי, נתיבות תשנ"ז (1997), עמ' קכא: לפני נוסח האר"י מופיעה ההערה מתוך דברי החיד"א: 'צריך לומר הנוסח של פ"ז תיבות והגם שהצבור יאמרו הנוסח אחר הירא את דבר ה' יאמר בינו לבין עצמו הנוסח של פ"ז תיבות'; סידור החיד"א, ירושלים תשנ"ט, עמ' קה: לפני הברכה ישנה מובאה מ'צפורן שמיר' סימן ב': 'שבח ברוך שאמר רם ונשא וגבה מאד, וצריך לאומרו בנוסח של פ"ז תיבות ולא ישתנה בשום זמן בל תוסיף ובל תגרע, ואם הקהל יאמרו נוסח אחר הוא יאמר בצנעה נוסח של פ"ז תיבות כי יש בו סודות עמוקים כמ"ש גורי האר"י זצ"ל.¹⁵⁴; סידור קורן אבותינו כמנהג חכמי מרוקו והספרדים, ירושלים 2010 (תש"ע), עמ' 139, שם מופיעה ההערה הבאה לפני 'ברוך שאמר': 'צריך לומר ברוך שאמר בניגון ונעימה כי הוא שיר נאה ונחמד, ויש בו פ"ז תיבות ותיקונוהו אנשי כנסת הגדולה על פי פתקא דנפל מן שמיא ומצאו כתוב בו פ"ז תיבות... (קצושי"ע מהר"ב טולדאנו) ולאחריה נוסח האר"י.

עד סוף המאה הולך נוסח האר"י ומתבסס בסידורים והדבר מתבטא אף בפסיקה ההלכתית. הרב עובדיה יוסף בשו"ת 'ביע אומר' כותב:

¹⁵⁴ צפורן שמיר, ליורנו תרב, סימן ב, 'בתפלין ותפלה, אר"ש נתנה יבולה', סעיף יט עמ' ה.

וכן מבואר להדיא בשער הכוונות (דף נא ע"א) שיש לומר הודו, ואח"כ ה' מלך וכו', ואח"כ ברוך שאמר. (ושם מבואר שצ"ל: בפה עמו, ולא בפי עמו, כי מלת בפה גימט' פ"ז, כמנין פ"ז תיבות שיש בברוך שאמר. ושצ"ל בתשבחות התיו בחיריק ולא בשורוק. וכ"כ הרד"ק שהוא במשקל תפארת).¹⁵⁵

הרב עובדיה יוסף מצטט את דברי ר' חיים ויטאל העוסקים בדקדוקי הלשון בברכה בסוגריים ואת מספר התיבות בברכה הוא מביא כבדרך-אגב - 'כמנין פ"ז תיבות שיש בברוך שאמר'. ברור מלשונו שכך הוא הנוסח המקובל והרווח ואין זכר להדי ההתמודדות שהופיעו בדברי הפוסקים שקדמו לו. בנו, הרב דוד יוסף, כותב בספרו הלכה ברורה: "ברוך שאמר" ישנם שמונים ושבע תיבות, וסימן לדבר: ראשו כתם פז. ויש לדקדק באמירת "ברוך שאמר", ולא יוסיף ולא יגרע מפ"ז תיבות.¹⁵⁶ בהערה מציין הרב דוד יוסף לפוסקים רבים, שאת רובם הבאתי לעיל. בדבריו מופיע המשפט 'ולא יוסיף ולא יגרע מפ"ז תיבות' אך נראה כי הנימה אינה אותה נימה מתמודדת כפי שהופיע בדברי הפוסקים אלא הוא מדריך את המברך לדקדק באמירת הברכה ולא להשמיט או לגרוע מלים כתוצאה מחוסר תשומת לב.

* * *

לסיכום, ניתן להבחין במגמה הדרגתית של העצמת והטמעת נוסח האר"י לברכת 'ברוך שאמר' החל מאמצע המאה ה-17. מגמה זו מתבטאת בהחדרת נוסח האר"י למספר רב של סידורים כנוסח אלטרנטיבי לנוסח הארוך המסורתי ובהמשך, למן אמצע המאה ה-19, מתבטאת אף בהצבתו של נוסח האר"י כנוסח בלעדי בסידורי ספרד. בחירת המדפיסים את גודל האות בה יודפס נוסח האר"י מעידה אף היא על מידת ההטמעה של הנוסח בסידורי ספרד. הראיתי לעיל כי במהלך המאה ה-18 חלק מן הסידורים הדפיסו את נוסח האר"י בגודל אות רגיל וחלקם הדפיסוהו באות קטנה. לא ראיתי סידורים שהדפיסו את הנוסח הארוך באות קטנה. במאה ה-19 לעומת זאת, מצאתי סידור שנדפס בווינה בשנת 1862, בו בחר המדפיס להציג את הנוסח הארוך באות קטנה ואת נוסח האר"י באות רגילה. אמנם, תפוצתם הרבה של סידורי 'תפילת החודש' ו'בית עובד' אשר הציגו את נוסח האר"י באותיות קטנות, נתנה את הטון העיקרי. אף בסידורים המעמידים שני נוסחים במקביל במאה העשרים, וינה תרצ"א ופריס 1978, נמצא הנוסח הארוך באות קטנה ואילו נוסח האר"י באות רגילה. ניתן לראות בתהליך המתואר את העצמת נוסח האר"י בהדרגה למן המאה ה-18 ועד למאה העשרים.

¹⁵⁵ ירושלים תשנ"ה, חלק ח סימן יא אות יג עמ' לו.
¹⁵⁶ ירושלים תשנ"ט, כרך ד', סימן נא, סעיף ד, עמ' 3.

עיון בפרטי הסידורים המכילים את הנוסח הארוך בלבד, למן המאה ה-17 ועד המאה ה-20, מעלה עובדה ראויה לציון: אף לא אחד מן הסידורים הללו הודפס בארץ ישראל ובירושלים בפרט. אמנם בית הדפוס הראשון בארץ ישראל הוקם רק לפני כמאה ושמנים שנה, אך מאז הודפסו בארץ ישראל סידורים נוסח ספרד המכילים את נוסח האר"י.¹⁵⁷ רבים מן הסידורים המכילים נוסח ארוך הודפסו בערים הרחוקות ממרכזי ההשפעה הקבליים, שירושלים בראשם - פיזה, וינה, פילדלפיה, לונדון, פריס וקזבלנקה. ככל הנראה, הנוסח הארוך המשיך להתקיים כנוסח בלעדי בארצות בהן לא הייתה השפעה קבלית נרחבת אשר יכלה ליצור את הרצון לשינוי הנוסח בסידור. בארצות הללו דבקה הקהילה בנוסח המוכר והמקובל מימים ימימה ללא גורם חיצוני שיפר את סדרי התפילה הרגילים.

כפי שהערתי לעיל, נוסח האר"י בבלעדיות מופיע בעיקר בסידורים שנדפסו בירושלים. נראה לי כי עובדה זו אינה מקרית והיא מעידה על השפעה חזקה של מקובלים ופוסקים שישבו בירושלים על הקהל המתפלל וממילא על סידורי התפילה. מקרה נוסף בו בולטת השפעת הקבלה על חכמי ירושלים הוא תהליך ההטמעה של ברכת 'הנותן ליעף כח' בסידורי ספרד. ברכה זו אינה מופיעה בתלמוד ולא הייתה רווחת בסידורי ספרד הקדומים. בעקבות עדותו של ר' חיים ויטל ב'שער הכוונות' על כך שהאר"י היה נוהג לאומרה, כמנהג אשכנז, היו שרצו להנהיג גם בנוסח ספרד, למרות פסק ה'שולחן ערוך' שאין ראוי לברכה. חלמיש הצביע על העיר ירושלים כמוקד השפעה להתפשטות הברכה: 'סברות וטעמים שונים ינקו מיסוד הקבלה, בייחוד בארץ ישראל, ובעיקר בירושלים, שרבו בה החכמים ההולכים בעקבות האר"י. ממנה יצאה הוראה לתפוצות...'¹⁵⁸ בגוף המאמר מביא חלמיש פוסקים שונים שעלו וישבו בירושלים מדבריהם משתמע כי אמירת הברכה קנתה לה אחיזה בירושלים דווקא: ר' יעקב חאגיז (עלה לירושלים בשנת תי"ו בערך) כותב: 'ואני בבואי לכאן מצאתי שהנהיגו לאמרה',¹⁵⁹ ר' חזקיה די-סילוח (המאה ה-17) כותב: 'פה ירושלים תובב"א נתפשט המנהג לאומרו עפ"י כתבי הרב הקדוש מהר"י אשכנזי ז"ל'.¹⁶⁰ ר' יוסף

¹⁵⁷ סידורים נוספים, מלבד אלה שהצגתי בגוף העבודה, נדפסו בירושלים במחצית השנייה של המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה ה-20, אולם נבצר ממני לבדוק אותם מכיוון שאינם ניתנים לעיון ואלו הם: שערי ירושלים, ירושלים: פרומקין, תר"ן; זכרון ירושלים, ירושלים: פרומקין, תרס"א; עבודת התמיד תפארת ציון, ירושלים: לעווי, תרס"ג; עבודת התמיד נחמת ציון, ירושלים: לעווי, תרס"ח. מתוך התמונה המצטיירת על ירושלים, יש לי הרושם כי אף הם מכילים את נוסח האר"י אולם הדבר טעון בדיקה. כמו כן הודפס הסידור 'תפלת החודש' בירושלים בשנת תרע"ד, אולם אף הוא לא היה זמין לעיון.

¹⁵⁸ חלמיש, הנותן ליעף כח, עמ' שעז. <הנ"ל, הקבלה, עמ' 463.>

¹⁵⁹ הלכות קטנות, ירושלים תרנ"א, שאלה קפד, דף לה ע"ב.

¹⁶⁰ פרי חדש לאו"ח סימן מו.

מולכו (עלה לירושלים בשנת תק"ח) כותב: 'והרב בס' הכונות כ' שצריך לאומרה ע"פ הקבלה. וכן נוהגים פה ירו' ת"ו. ובח"ל אין נוהגי לאומרה. ומקום מקום לפי קבלתו.¹⁶¹

ראויה לציון ההבחנה בין הדיון על 'ברוך שאמר' ובין הדיון על 'הנותן ליעף כח'. המקורות אותם הצגתי לעיל מצביעים על התקבלות ברכת 'הנותן ליעף כח' בירושלים כבר בתקופה מוקדמת-כמאה שנה אחר הוראת האר"י. לעומת זאת, הסידורים הנדפסים בירושלים אשר מציגים את נוסח האר"י ל'ברוך שאמר' מאוחרים במאה וחמישים שנה לעדות הפוסקים על ברכת 'הנותן ליעף כח'. סביר להניח כי ההבדל הוא טכני ולא מהותי- כפי שצינתי לעיל, בית הדפוס הראשון בירושלים הוקם רק בשנת תר"א (1841) ע"י ר' ישראל ב"ק. לכן, סידורים שנדפסו בירושלים לא היו בנמצא קודם לכן. אני משערת שבדומה לברכת 'הנותן ליעף כח', גם נוסח האר"י לברכת 'ברוך שאמר' התקבל בירושלים זמן רב לפני הקמת הדפוס אלא שנמצא לו תיעוד רק בדברי הפוסקים שישבו בירושלים ולא בסידורים שהודפסו מחוצה לה, ומחוץ לארץ ישראל בפרט. חיזוק להנחה זו ניתן למצוא בעובדה אותה ציינתי לעיל, כי לא נוספו הערות המתייחסות לעניין הנוסח בסידורים שהודפסו בירושלים.

¹⁶¹ שלחן גבוה, לאו"ח סי' מו ס"ק כ.

סיכום

בעבודה זו עקבתי אחר נוסח ברכת 'ברוך שאמר' בסידורי ספרד וניסיתי לבדוק את מידת השפעתו של נוסח אשכנז על נוסח ספרד. הופעתה הראשונה של הברכה בתקופת הגאונים כללה ביטויים אופייניים אשר עברו מאוחר יותר לספרד ואפיינו את נוסח ספרד הקדום. במשך תקופת הזמן שמן הגאונים ועד זמננו עבר נוסח 'ברוך שאמר' מהפך, מכיוון שכיום אין כמעט בנמצא סידורים המכילים את הנוסח הארוך ובוודאי שלא בבלעדיה. בפרק הראשון הצגתי את כלל הנוסחים הקדומים- נוסחי ארץ ישראל, בבל, איטליה, צרפת ואשכנז ועמדתי על מקורות הנוסח הקצר בן פ"ז התיבות שהיה מצוי באשכנז וקיבל חיזוק מחסידי אשכנז. בפרק הדין בנוסח הברכה בספרד עד תקופת האר"י הצגתי מקורות ליטורגיים והלכתיים שהצביעו על הנוסח הקצר כנוסח מוסמך ומדויק יותר מן הנוסח הארוך, מקורות המעידים על השפעת הנוסח האשכנזי בתיווכם של חסידי אשכנז. הראיתי שכבר במאות 14-15 היה מצוי הנוסח הקצר בסידורי ספרד, אם כי במידה מצומצמת. היו אף מקרים של ניסיון התאמה של הנוסח הארוך למספר התיבות הנדרש אך לרוב שמר הנוסח הארוך על מעמד הבכורה שלו בנוסחי ספרד. למרות הידיעות על סמכותיות הנוסח הקצר ומקורו השמיימי, דבק קהל המתפללים במסורת והיא גברה על הקולות האחרים. לאחר מכן הצגתי את נוסח האר"י לברכת 'ברוך שאמר' כפי שכתבה ר' חיים ויטל ב'שער הכוונות', והראיתי כי מדובר בנוסח אשכנז בשינויים מועטים. עמדתי על שני גורמים ששילובם עודד את הפצת הנוסח הקצר כגרסת האר"י: הילת הרוממות שעטפה את האר"י והפצתם ההולכת וגדלה של סידורים מודפסים. בפרק הבא אחריו ביררתי את מידת השפעתו של האר"י על הטמעת הנוסח הקצר בסידורי ספרד. בהתבסס על מקורות ליטורגיים והלכתיים בדומה לפרק הראשון, אכן תורת האר"י, שהופצה על ידי תלמידיו, היא שהביאה להחלפת הנוסח בסידורי ספרד אך התהליך התרחש בהדרגה רבה ואף לווה ככל הנראה בהתמודדות בתוך בתי הכנסת. בין המאות ה-17-20 היו סידורים בהם נמצא הנוסח הארוך בלבד, בפרט בארצות בהן לא הייתה מצויה השפעה קבלית נרחבת, ובסידורים שנדפסו במקומות בהם לא היה פיקוח רבני הדוק. בנוסף היה מצוי הנוסח הארוך ונוסח האר"י במקביל, כאשר בתקופה מוקדמת יותר הנוסח הארוך מופיע בדרך כלל כנוסח העיקרי ובתקופה מאוחרת יותר מופיע נוסח האר"י בדרך כלל כנוסח עיקרי. רק בראשית המאה ה-20 ניתן להבחין במספר משמעותי של סידורים שמציגים את נוסח האר"י בלבד. עמדתי על העובדה כי רוב הסידורים המכילים את נוסח האר"י בלבד נדפסו בירושלים שהייתה משופעת בתורת המקובלים שיצאה משיבת 'בית-אלי' בעיר וכן ספגה השפעה הלכתית מרובה מגדולי

פוסקי ספרד, הרב חיים יוסף דוד אזולאי ואחריו הרב יוסף חיים והרב יעקב חיים סופר. האחרונים הורו לומר את נוסח האר"י לברכה, בעקבות פסקי החיד"א שכפי שהראיתי, לפסיקותיו הייתה השפעה על קהל המתפללים, אם כי בשלב ראשון התקבלו רק למחצה. ניסיתי לחזק את ההנחה כי נוסח ברכת 'ברוך שאמר' על פי האר"י התקבל בירושלים כבר בשלב מוקדם למדי, למרות שלא ניתן לו ביטוי בסידורים משיקולים טכניים. בסוף המאה נוסח האר"י כבר מוטמע לחלוטין בסידורי ספרד והדבר מתבטא אף בפסיקה ההלכתית אצל הרב עובדיה יוסף ובנו, הרב דוד יוסף.

ביבליוגרפיה

מקורות:

א. סידורים ופירושים לסידור

1. כתבי יד של סידורים נוסח ספרד (המספר בסוגריים הוא מספר הסרט במכון לתצלומי כתבי יד)

א. המאה ה-13

נוסח ארוך: פארמה - הספרייה הפלאטינית: 1911 (ס' 13068).

פריס - הספרייה הלאומית: HEB 591 (ס' 10551).

נוסח קצר: פריס - הספרייה הלאומית: HEB 590 (ס' 10550).

ב. המאה ה-14

נוסח ארוך: אוקספורד - הספרייה הבודליאנית: 1133 (ס' 16594), 1134 (ס' 16595).

לונדון - הספרייה הבריטית: קטלוג מרגליות 692 (ס' 5800).

ניו יורק - בית המדרש לרבנים: MS 5445 (ס' 37209), MS 4674 (ס' 25577).

פארמה - הספרייה הפלאטינית: 1780 (ס' 13006), 29 (ס' 27554).

פרנקפורט דמיין - העירונית: HEBR.OCT 134 (ס' 23152).

ציריך - הספרייה המרכזית HEID 125 (ס' 2667).

קיימברידג' - הספרייה האוניברסיטאית: ADD 438 (ס' 16325), ADD 541 (ס' 16830), 1204 ADD (ס' 17069).

נוסח קצר: פארמה - הספרייה הפלאטינית: 1752 (ס' 12979).

ניס - ספריה עירונית: 13 (ס' 4418).

ג. המאות ה-15 - 16

נוסח ארוך: אוקספורד - הספרייה הבודליאנית: 1132 (ס' 16593), 1136 (ס' 16597).

ירושלים - הספרייה הלאומית MS.HEB 844⁸(844=8) B47(844=8).

ירושלים - מכון בן צבי: 2048 (ס' 27099).

ירושלים - ששון 59 (ס' 9677), 1017 (ס' 9310).

לונדון - הספרייה הבריטית: קטלוג מרגליות 693 (ס' 6524), OR 11594 (ס' 8351).

ניו יורק - בית המדרש לרבנים: MS 7/4067 (ס' 24969).

פטרבורג - האקדמיה הרוסית-המכון ללימודים מזרחיים A31 (REEL2) 52290.

פארמה - הספרייה הפלאטינית: 2/2207 (ס' 13383), 2072 (ס' 13149).

פריס - הספרייה הלאומית: HEB 592 (ס' 10552).

קיימברידג' - הספרייה האוניברסיטאית: ADD 541 (ס' 16830), ADD 1204 (ס' 17069).

נוסח קצר: קיימברידג' - הספרייה האוניברסיטאית: ADD 438 (ס' 16325).

ירושלים - מכון בן צבי: 248 (ס' 26580).

2. כתבי יד אחרים

נים - ספריה עירונית 12 (ס' 4417) - מחזור מנהג צרפת.

פרנקפורט דמיין - העירונית OCT 1/227 (ס' 23165) HEBR., סידור מנהג אשכנז, מאות 14-15.

ציריך - אוסף ברגינסקי 253 (ס' MSS-D 1423), סידור מנהג אשכנז, מאות 14-15.

3. דפוסים (ודפוסים ע"פ כתבי יד)

בית התפלה, כזבלנקה ת"ש.

בית יוסף ואוהל אברהם, כמנהג ארם צובה, ירושלים תש"ס.

בית עובד: ליוורנו תרכ"ב, תל אביב תשכ"ב, ירושלים תשמ"ב, ירושלים תש"ן.

בית תפלה, ליוורנו תקצ"ו.

בית תפלה יקרא, ווילנא ת"ר.

בית תפלה, ליוורנו תש"ח.

חזון עובדיה, ירושלים תש"ן.

חקת עולם, ירושלים תשמ"ב.

כנסת ישראל, ירושלים תרפ"א.

כנסת ישראל ע"ש בבא סאלי, נתיבות תשנ"ז.

ליקוטי מהרי"ח, ר' ישראל חיים פרידמן, סאטמר תרצ"ב.

מחזור כמנהג רומה, שונצין-קזאל מיורי רמ"ו (1485-1486), מהדורת פקסמיליה, ירושלים תשע"ב.

מחזור ויטרי לרבינו שמחה אחד מתלמידי רש"י ז"ל, הורוויץ נירנבערג תרפ"ג.

מחזור ויטרי, מהדורת אריה גולדשמידט, ירושלים תשס"ד-תשס"ט.

מנחה חדשה, סדר תפלת ישראל כמנהג ספרד (עם תרגום לצרפתית), פריס 1878.

נוסח התפילה של יהודי פרס, עם מבוא והערות מאת שלמה טל, ירושלים תשמ"א.

סדור אוצר התפילות, ניו יורק תש"ו.

סדור הגר"א, ניו יורק תשי"ד.

סדור החיד"א, ירושלים תשנ"ט.

סדור ספרד, ונציה רפ"ד.

סדור ספרד, ונציה שצ"ה.

סדור ספרד, ונציה תי"ז.

סדור קורן אבותינו כמנהג חכמי מרוקו והספרדים, ירושלים 2010.

סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דוידסון, ש' אסף, י' יואל, מקיצי נרדמים, ירושלים תש"א.
 סדור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל... מן העיר ס'גלמסה... על-ידי שמואל חגי, ירושלים תשנ"ה.

סדור תפלה כמנהג קהל קדוש ספרדים, מנטובה תקל"ז.

סדור תפילות כפי מנהג ק"ק של ארם צובה, ע"פ דפוס ונציה רפ"ז, ירושלים תשס"ז.

סדר עבודת ישראל, ר' יצחק בן אריה יוסף דוב (זליגמן בער), רעדעלהיים תרכ"ח.

סדר רב עמרם גאון, חלק תפלת חול, מהדורת סף, ירושלים-ארה"ב, תש"ע.

סדר רב עמרם גאון, ערוך ומוגה ע"פ כתבי יד ודפוסים, ע"י דניאל גולדשמיט, ירושלים תשל"ב.

Seder R. Amram Gaon; Hebrew text with critical apparatus, translation with notes and introduction, by David hedegard, 1, Lund 1951.

סדר רב עמרם השלם חלק א, מהדורת פרומקין, ירושלים תרע"ב.

סדר התפלה של הרמב"ם, ע"פ כתב יד אוקספורד, דניאל גולדשמיט, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ירושלים ותל אביב תשי"ט, עמ' 183–213. <הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ס, עמ' 191–216.>

סדר התפלות כמנהג ק"ק ספרדים, אמשטרדם תקכ"ה.

סדר תפלה כמנהג ק"ק ספרדים י"ץ, וינה 1862.

סדר תפלה כמנהג ק"ק ספרדים, וינה תרצ"א.

סדר תפלה כמנהג ק"ק ספרדים י"ץ, ירושלים תש"ב.

סדר התפלות כפי מנהג ק"ק ספרדים שער השמים בלונדון יצ"ו, לונדון 1901.

סדר תפלה מכל השנה כמנהג ק"ק ספרדים, וינה 1838.

סדר תפלות ופזמונים ותחנות וקינות והפטרות, אמשטרדם ת"ד.

סדר תפלות כמנהג קהל קדוש ספרד, אמשטרדם שפ"ו.

סדר תפלות כמנהג ק"ק ספרדים, אמשטרדם תכ"א.

סדר תפלות כמנהג ק"ק ספרדים, אמשטרדם תע"ו.

סדר תפלות ותחנות ופזמונים, אמשטרדם תפ"ח.

סדר תפלות ותחנות ופזמונים, ונציה תט"ז.

סדר תפלות כמנהג קהל קדוש ספרדים, פיזה תקס"ו.

סדר תפלות כמנהג ק"ק ספרדים מדי חדש בחדשו, ונציה תק"ח.

סדר תפלות מכל השנה, ונציה ש"ו.

ספר תפילת חיים: בירור נוסח האר"י מיוסד... על הסידור... הנדפס בשנת רפ"ד שבו בחר... מוהר"ר חיים ויטאל לקבוע עליו שינויי הנוסחאות אשר קיבל מפי רבו האר"י... בתוספת עיונים ובירורים... דניאל מרדכי הכהן רימר, ביתר תשס"ד.

עוד אבינו חי, כמנהג הספרדים נוסח ליורנו מסודר על פי סידורי התפלה תפלת החודש ובית עובד ועוד, ירושלים תשנ"ו.

עולת החדש, ג'רבא תש"א.

פירוש הברכות והתפלות אבודרהם השלם, ר' דוד בן יוסף אבודרהם, ירושלים תשכ"ג.

פירוש סידור התפלה לרוקח : פירוש התפילה וסודותיה לכל ימות השנה לרבנו אלעזר ב"ר יהודה מגרמייזא, ירושלים תשנ"ב.

פירוש התפלות והברכות, ר' יהודה בר יקר, ירושלים תשכ"ח.

פתח אליהו, פריס 1978.

צלותא דאברהם, ר' מנחם מנדל לנדא, תל אביב תשי"ח.

רינת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, ירושלים תשל"ו.

שלום ירושלים, ירושלים תרצ"ג.

שפתי צדיקים (עם תרגום לאנגלית), פילדלפיה תרל"ח.

תכלאל עם פירוש עץ חיים, הרב יחיא בן יוסף צאלח, ירושלים תשכ"ב.

תפלה בפי ישרים, ירושלים תשכ"ב.

תפלה זכה, ליוורנו תקמ"ט.

תפלת החדש : ליוורנו תקפ"ג, תקצ"ו, תר"ד, תרי"א, תרכ"ו ; תל אביב תשכ"ג ; ירושלים תשמ"ו ; אשדוד תשנ"ח (דפוס צילום של ליוורנו תשי"א) ; ירושלים תשל"ה.

תפלת החודש המקורי תפלת בית יעקב, ראש העין תשנ"ז.

תפלת החודש מהדורת ארץ- ישראל : ירושלים תשס"ד ; חברון תשס"ו.

תפילת ישראל, תל אביב תשמ"א.

תפלת ישראל כמנהג ק"ק ספרדים, ירושלים תר"ב.

תפלת ישרים, ונציה תקל"ה, תק"ס.

תפלת כל פה, אמשטרדם תרנ"ה.

ב. ספרות הפוסקים

הרב חיים יוסף דוד אזולאי, מחזיק ברכה, שאלוניקי תקע"ב.

הרב חיים יוסף דוד אזולאי, צפורן שמיר, ליוורנו תר"ב.

הרב חיים יוסף דוד אזולאי, קשר גודל, ליוורנו תר"ב.

ר' ישראל יעקב אלגאזי, שלמי צבור, שאלוניקי תק"נ.

ר' חיים בנבנישתי, כנסת הגדולה, ליוורנו תרי"ח.

הרב דוד יוסף, הלכה ברורה חלק א, ירושלים תשנ"ט.

רבינו יעקב בן הרא"ש, ארבעה טורים, ירושלים תשנ"ג.

ר' מאיר בן ברוך (מהר"ם מרוטנבורג), ספר תשב"ץ המכונה תשב"ץ קטן, ירושלים תשע"א.

ר' יעקב חיים סופר, כף החיים, ירושלים תרס"ה.

ר' אליעזר פאפו, חסד לאלפים, שלוניקי תר"א.

הרב יחיא צאלח, פסקי מהרי"ץ עם פירוש בארות יצחק, בני ברק תשנ"ג, מהדורה שלישית.

ר' יעקב רקח, שערי תפלה, ורשה תרל"ח.

ג. ספרות דרשות, מוסר וקבלה

ר' דוד בן יהודה חסיד, אור זרוע, כ"י לונדון - הספרייה הבריטית: קטלוג מרגליות 771 (ס' 5454).
ר' חיים ויטאל, שער הכוונות, ירושלים תשכ"ג, מהדורת צילום של ירושלים תרס"ג.
ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, ירושלים תשכ"א.
ר' ישראל אלנקוה, מנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ניו יורק, תרפט-תרצו.
ר' יעקב אנאטולי, מלמד התלמידים, ליק 1866.
ר' מאיר בן יחזקאל אבן גבאי, תולעת יעקב, קושטנטינה ש"ך.

ד. ספרות השו"ת

ר' יוסף חיים, רב פעלים, ירושלים (פרומקין) תרס"א-תרע"ב.
ר' לוי אבן חביב, מהרלב"ח, לעמבערג תרכה.
הרב עובדיה יוסף, יביע אומר חלק ח, ירושלים תשנ"ה.

ה. ספרות מחקר: קיצורים ביבליוגרפיים

אביבי, אר"י = אביבי"י, יוסף, קבלת האר"י, ירושלים: מכון בן צבי, תשס"ח.
אורבך, תוספות = אורבך, אפרים אלימלך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, מהדורה רביעית, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"מ.
אלבוגן, התפילה בישראל = אלבוגן, יצחק משה, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם יהושע עמיר, ערך והשלים יוסף היינמן, תל-אביב: דביר, תשל"ב.
ארליך, נוסח = ארליך, אורי, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה בר נתן ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא: מחקרים על בית הכנסת ועולמו 4 (בעריכת יוסף תבורי), ישראל: בר אילן ומכון לנדר, תש"ע, עמ' ט-כו.
בניהו, בית דפוס = בניהו, מאיר, 'בית דפוסו של ר' ישראל ב"ק בצפת וראשית הדפוס בירושלים', ארשת ד': לתרבות התפילה ובית הכנסת, עמ' 271-295.
בניהו, חיד"א = בניהו, מאיר, 'שבחי הרב חיד"א', ספר החיד"א (בעריכת מאיר בניהו), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט.
בער, תולדות = בער, יצחק, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב: עם עובד, תשכ"ה.
בר-אילן, טיפוגרפיה = בר-אילן, מאיר, 'הערות לטיפוגרפיה של הסידור', שנה בשנה, 65 (תשנ"ט), עמ' 505-526.
בר-אילן, סתרי תפילה = בר-אילן, מאיר, סתרי תפילה והיכלות, רמת גן: בר אילן, תשמ"ז.

גולדשמיט, ביקורת = גולדשמיט, דניאל, 'ביקורת על: Seder R. Amram Gaon; Hebrew text with critical apparatus, translation with notes and introduction, by David

hedegard, 1, Lund 1951', קרית ספר כ"ט (תשי"ג-תשי"ד), עמ' 71-75. >הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט, מהדורה שניה, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 407-412.<

גולדשמיט, יוון = גולדשמיט, דניאל, 'מחזורים כמנהג קהילות יוון', ספונות ספר יג (=ספר יוון, ג), ירושלים תשל"א- תשל"ח, עמ' קג-קצ. >הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט, מהדורה שניה, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 217-288.<

גולדשמיט, מחקרים = גולדשמיט, דניאל, מחקרי תפילה ופיוט, מהדורה שניה, ירושלים: מאגנס, תש"ס.

גולדשמיט, רומניא = גולדשמיט, דניאל, 'על מחזור רומניא ומנהגו', ספונות, ספר ח, תשכ"ד, עמ' רה-רלו. >הנ"ל, מחקרי תפילה ופיוט, מהדורה שניה, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 122-152.<

גילמן = Gillman, Neil, 'The Impact of Theology on Liturgical Change', The Experience of Jewish Liturgy: Studies Dedicated to Menahem Schmelzer (Edited by Debra Reed Blank), Leiden: Brill, 2011, p. 83-100.

דוידסון, אוצר השירה = דוידסון, ישראל, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק: בהמ"ל, תרפ"ט.

דן, היכלות = דן, יוסף, 'כתבי-היד של ספרות ההיכלות והמרכבה', תרביץ, נג, תשמ"ד, עמ' 313-317.

דן, תולדות = דן, יוסף, תולדות תורת הסוד העברית, ירושלים: מאגנס, תשס"ט-תשע"ג.

הורוביץ, אנטולי = הורוביץ, יהושוע, אנטולי, ר' יעקב בן אבא מרי, אנציקלופדיה עברית, כרך ד, ירושלים תשכ"ח, עמ' 382-383.

היינימן, התפילה בתקופת התנאים = היינימן, יוסף, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, טיבה ודפוסיה, מהדורה רביעית, ירושלים: מאגנס, תשמ"ד.

היינימן, עיוני תפילה = היינימן, יוסף, עיוני תפילה, קיבוץ וערך אביגדור שאן, ירושלים: מאגנס, תשמ"א.

וידר, התגבשות = וידר, נפתלי, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן צבי, תשנ"ח.

וידר, ברכה המצוטטת = וידר, נפתלי, 'ברכה המצוטטת על-ידי המלומד הקראי יעקב אלקירקיסאני, סיני, צח (תשמ"ו) עמ' לט-מח. >הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן צבי, תשנ"ח, עמ' 242-252.<

וידר, מקורות חדשים = וידר, נפתלי, 'מנהג ארץ ישראל הקדמון- מקורות חדשים', התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן צבי, תשנ"ח, עמ' 108-125, < Wieder, Naftali, 'The Old Palestinian Ritual- New Sources', Journal of Jewish Studies, IV (1953), 30-37, 65-73.>

וידר, למאמרו = וידר, נפתלי, 'למאמרו של חנוך ילין "במקרא ובסידור"', לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 68-69. >הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן צבי, תשנ"ח, עמ' 507-509.<

וידר, תיקונים = וידר, נפתלי, 'תיקונים בנוסח התפילה בהשפעות לשונות לועזיות', סיני פא (תשל"ז), עמ' כז-מז. >הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: מכון בן צבי, תשנ"ח, עמ' 469-491.<

זנה = זנה, ישעיה, 'מנהג האנדלוזים שהתגוררו בסיציליה', Journal of Jewish Bibliography, כרך ג, 1942, עמ' 84-89.

חלמיש, בעיות = חלמיש, משה, 'בעיות בחקר השפעת הקבלה על התפילה', משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל לזכרו של אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 199-223. >הנ"ל, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן: בר אילן, תש"ס, עמ' 23-44.<

חלמיש, הנותן ליעף כח = חלמיש, משה, 'ברכת' הנותן ליעף כח", אסופות: ספר שנה למדעי היהדות (בעריכת מאיר בניהו), א, ירושלים: יד הרב נסים, תשמ"ז, עמ' שסא-שעח. <הני"ל, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן: בר אילן, תש"ס, עמ' 446-463>.

חלמיש, הקבלה = חלמיש, משה, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן: בר אילן, תש"ס.

חלמיש, זיקה = חלמיש, משה, 'זיקתו של האר"י למנהג אשכנז', דעת, 50-52, תשס"ג, עמ' 243-254. <הני"ל, חקרי קבלה ותפילה, באר שבע: בן גוריון, 2012, עמ' 376-389>.

חלמיש, חקרי קבלה = חלמיש, משה, חקרי קבלה ותפילה, באר שבע: בן גוריון, 2012.

חלמיש, מגביה שפלים = חלמיש, משה, 'ברכת' מגביה שפלים- ברכה שנשתכחה', אסופות, ספר שנה למדעי היהדות (בעריכת מאיר בניהו), ב, ירושלים: יד הרב נסים, תשמ"ח. ע"מ קצא-ר. <הני"ל, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן: בר אילן, תש"ס, עמ' 464-473>.

חלמיש, ר' יחיא צאלח = חלמיש, משה, ר' יחיא צאלח והקבלה, תימא, ד (תשנ"ד), עמ' 66-92. <הני"ל, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן: בר אילן, תש"ס, עמ' 220-241>.

לוגר = לוגר, יחזקאל, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים: אורחות, תשס"א.

לייבריך, פסוקי דזמרה = Liebreich, L. J., 'The Pesukei De-Zimra Benedictions', JQR, 41 (1951), pp. 195-206.

לנגר = Langer, Ruth. *To Worship G-d Properly: Tensions Between Liturgical Custom and Halakhah in Judaism*, Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1998.

מיכאל = מיכאל, מאיר, תפלות וברכות, אנציקלופדיה עברית, כרך לב, ירושלים תשמ"א, עמ' 1016-1018.

מירסקי, פירוש = מירסקי, אהרון, 'שינויי נוסח בין הפירוש לבין המתפרש בסידורים', קרית ספר, נד, (תשל"ט), עמ' 195-200.

סימונסון, סיציליה = סימונסון, שלמה, בין הפטיש והסדן: תולדות היהודים בסיציליה, ירושלים: מאגנס, תשע"א/ 2011.

סרמוניטה = סרמוניטה, י', 'נוסח התפילה של יהודי סיציליה', יהודים באיטליה, ירושלים: מאגנס, תשמ"ח, עמ' 131-216.

פליישר, תפילה ומנהגי תפילה = פליישר, עזרא, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים: מאגנס, תשמ"ח.

קיסטר = קיסטר, מנחם, 'על מטבעות ריטואליים קדומים וגלוליהם', כנישתא: מחקרים על בית הכנסת ועולמו, 4 (בעריכת יוסף תבורי), ישראל: בר אילן ומכון לנדר, תש"ע, עמ' רסג-רעח.

רייף, מכתב יד לדפוס = Stefan C. Reif, 'From Manuscript Codex to Printed Volume: A Novel Liturgical Transition?', *Liturgy in the Life of the Synagogue: Studies in the History of Jewish Prayer* (Edited by Ruth Langer and Steven Fine), Winona Lake: Eisenbrauns, 2005, p. 95-108.

רייף, התפילה = רייף, שלמה קלמן (סטפן), התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית. (תרגום: עלית קרפ), אור יהודה: דביר, תש"ע.

רימר = רימר, דניאל מרדכי הכהן, ספר תפילת חיים: בירור נוסח האר"י מיוסד... על הסידור... הנדפס בשנת רפ"ד שבו בחר... מוהר"ר חיים ויטאל לקבוע עליו שינויי הנוסחאות אשר קיבל מפי רבו האר"י... בתוספת עיונים ובירורים... ביתר תשס"ד.

רפל, ברוך שאמר = רפל, דב, 'ברכת ברוך שאמר', שנה בשנה, ירושלים: היכל שלמה, תשנ"ח, עמ' 379-394.

רפפורט, קליר = רפפורט, שלמה יהודה ליב, תולדות ר' אלעזר הקליר, כרך א חלק א, וורשה תרע"ג.

Michael D. Swartz, *'Piyut and Heikhalot : recent research and its implications for the history of ancient Jewish liturgy and mysticism'*, The Experience of Jewish Liturgy: Studies Dedicated to Menahem Schmelzer (Edited by Debra Reed Blank), Leiden: Brill, 2011, p. 263-281.

שמלצר = שמלצר, מנחם חיים, "מחזור בלתי נודע" וספר 'שפתי רננות', ארשת, ה (1972), עמ' 130-125.

שלום, ויטאל = שלום, גרשם, ויטל חיים, אנציקלופדיה עברית כרך טז, ירושלים תשכ"ג, עמ' 88-91.

שלום, קבלה = שלום, גרשם, 'קבלה', אנציקלופדיה עברית כרך כט, ירושלים תשל"ז, עמ' 71-136.

Schäfer, Peter, *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1981.

Schäfer, Peter, *Konkordanz zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1981.

תא-שמע, התפילה האשכנזית = תא-שמע, ישראל מ', התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים: מאגנס, תשס"ג.

Ta-Shma, Israel Moses, *'Judah Ben Yakar'*, Encyclopaedia Judaica, Third Edition, Volume 10, Jerusalem: Keter, 1972, pp. 354.

תבורי, גירוש = תבורי, יוסף, 'השפעת גירוש ספרד על נוסח התפילה', תפארת לישראל: ספר היובל לכבוד ישראל פרנצוס, (בעריכת יעקב רוט ואחרים), ניו יורק: JTS, 2010, עמ' 289-308.

תבורי, פסח דורות = תבורי, יוסף, פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996.

תורג'מן = תורג'מן, רפאל, 'מהדורותיו של הסידור 'תפילת החודש' ותפוצתו בעדות ישראל', מורשתנו, תשנ"ז, עמ' 227-229.

Summary

Baruch She'amar (Blessed is He Who Said) is the first benediction of the *Psukei D'Zimra* (Verses of Song) in the morning prayers. *Baruch She'amar* is comprised of a poetic opening that is followed by a benediction. *Baruch She'amar* was mentioned as early as 825 CE in the *Geonic* period by Rav Moshe Gaon. The full text appears in the prayer books of the ninth century, such as Siddur Rav Amram Gaon, Siddur Rav Saadia Gaon, Maimonides, and more. These texts include expressions that are typical poetic openings known in that era which continued to be used later in Spain. They are different than the texts from Ashkenaz, France, Italy, and Romania, where those particular expressions do not appear. However, different expressions appear in these texts. These two groups of texts differ from each other primarily in length, and therefore can be referred to as the "long text" from Spain (Sephardic) or as the "short text" from Ashkenaz, France, Italy, and Romania (Ashkenazic). The typical poetic expressions in the Sephardic text include: *Baruch ma'avir afeila umevi orah* ("Blessed is He who causes darkness to pass and brings light") and *"Baruch she'ein lefanav avla vlo shichha vlo maso panim vlo mikach shochad"* (Blessed is He who does no wrong and does not forget nor practice favoritism and does not take bribery). These expressions are the cause for the extended length of the text. The expressions in the short text are typically short, and include: *"Baruch oseh bereshit"* (Blessed is He who is [responsible for] Creation), and *"Baruch podeh umatzil"* (Blessed is He who redeems and saves [us]).

Nonetheless, in the past century, Sephardic prayer books have been printing a shorter changed text. As a result, many have come to question the text and its origins.

In the introduction I review the various ideas that scholars have suggested regarding this issue. I present the relevant background and clarify my purpose, which is to identify the different stages in which the old Sephardic text of *Baruch She'amar* evolved to the later text and what exactly influenced these changes. One popular opinion identifies Rabbi Isaac Luria of the sixteenth century as a major influence for the changes, as he himself used the shorter Ashkenazic text. Nevertheless, not only Rabbi Luria is responsible for these changes. There is evidence that even before Rabbi Luria's time, there were Sephardim who used the shorter Ashkenazic text. I present this evidence and show how Rabbi Luria's teachings later caused a complete change in the text that was used by Sephardim. I also present the tools and method of my research, as well as my findings.

In the first chapter I present the various texts that are known and I classify them as shorter or longer texts and take note of their poetic style.

In the second chapter I present different prayer book manuscripts from before Rabbi Luria's time and texts that show how the scholars of that time related to these different texts of *Baruch She'amar*. I show that although the longer text was more prevalent, the shorter Ashkenazic text had already made its way into Sephardic prayer books. This change came, apparently, as a result of the teachings of Hassidei Ashkenaz who counted the exact number of words and letters that must be used in each and every prayer. As far as Baruch she'amar

is concerned, they ruled that it should contain 87 words. They related this to the verse in Psalms: "Rosho ketem paz" where the word רש equals 87 according to the word's numerical value. I also present evidence showing how the new shorter text was received in Spain and analyze texts written by scholars who attempted to mediate between the text and these requirements.

In the third chapter I present the *Baruch She'amar* text of Rabbi Luria as it was presented by his disciple Rabbi Haim Vital in "Shaar HaKavanot". Many of the prayer texts espoused by Rabbi Luria are based on the Ashkenazic texts. I compare the texts and discuss the different reasons why the text was changed even before Rabbi Luria's time amongst Sephardim. It then comes as no surprise that Rabbi Luria's text was so widely accepted in the Sephardic prayer books. Two major influences for the text's acceptance were Rabbi Luria's undisputed authority and a large number of copies of the prayer book that were circulated.

In the fourth chapter I describe the process by which Rabbi Luria's text became completely accepted in Sephardic prayer books. In the beginning of this chapter I expound on the idea of changes in liturgy and how strongly it is traditionally avoided and how Rabbi Luria's text nonetheless entered the prayer books and changed them. I present what the scholars of the day had to say about this. Then I present the chronological development of the text starting the seventeenth century until today. In the seventeenth century Rabbi Luria's teachings began to gain popularity and spread. I include prayer book texts as well as instructions from Rabbis of authority who instructed worshipers as to how they must pray and with which texts. Generally speaking, there are four main possibilities of the *Baruch She'amar* text: the

long version alone; three versions parallel to one another - the long version, the short 87 word Ashkenazic version, and the short 87 word Sephardic version; two versions parallel to one another: the long version and Rabbi Luria's version; only Rabbi Luria's version.

I show how, during the seventeenth century, during the time when Rabbi Luria's teachings were still not well known, most prayer books had either the long version alone or the three parallel texts. This is as opposed to the eighteenth century, when most prayer books included Rabbi Luria's text. I present the declaration of Rabbi Haim Yosef David Azoulai concerning Baruch *She'amar*, noting the great influence he had, particularly in the nineteenth century. Popular prayer books that were printed in the first half of the nineteenth century and printed Rabbi Luria's text alongside the long text together with Rabbi Azoulai's instructions to recite only Rabbi Luria's text contributed greatly to the acceptance of Rabbi Luria's text. In the first half of the twentieth century, Rabbi Luria's text was so widely accepted that only his text was printed in most of the prayer books. The wide acceptance of Rabbi Luria's text is expressed in the halachic rulings of the contemporary Rabbi Ovadiya Yosef, and his son, Rabbi David Yosef. In the conclusion of the paper I give a brief description of the stages in which the text was changed, noting the main issues of significance.

This work was carried out under the supervision of

Professor Joseph Tabory

Department of Talmud, Bar-Ilan University.

BAR-ILAN UNIVERSITY

**The Influence of the *Ashkenazi* Version
on the *Sephardi* Version on the Blessing
*Barukh She-amar***

Sara Habshush

Thesis Equivalent

Submitted to the Department of Talmud,

Bar-Ilan University

Ramat Gan, Israel

2013